

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ 1870-1910

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η ιδιωτική εκπαίδευση στη Μεσσηνία, όπως και σε ολόκληρη τη χώρα, ιδρυμένη και κατοχυρωμένη από συστάσεως του νεοελληνικού κράτους, αποτέλεσε, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, έναν ζωντανό μηχανισμό, που έδρασε παράλληλα με τον κρατικό, καλύπτοντας ελλείψεις και αδυναμίες της δημόσιας εκπαίδευσης.

Το 1834, με το διάταγμα της 6ης/18ης Φεβρουαρίου, «Περί Δημοτικών σχολείων», έγινε η πρώτη νομοθετική ρύθμιση σχετικά με ζήτημα της ιδιωτικής εκπαίδευσης. Ο νομοθέτης προέβλεπε: «και ιδιώται έχουν το δικαίωμα να συνιστώσιν, είτε μόνοι, είτε μετ' άλλων, δι' ιδίων εξόδων σχολείον ή παιδοτροφείον ή άλλον τι διδασκλήριον. Προς τούτο όμως θέλουν ζητεί την άδειαν της επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως Γραμματείας της Επικρατείας».

Το 1836, με το διάταγμα της 31ης Δεκεμβρίου, θεμελιώθηκε η ιδιωτική μέση εκπαίδευση: «[...] όπου η Κυβέρνησις δεν εσύστησεν Ελληνικόν σχολείον, δύνανται οι δήμοι ή ιδιώται να συστήσωσι τοιούτον, ή και τάξεις τινάς Γυμνασίου». Έκτοτε, η ύπαρξη και λειτουργία της όχι μόνο δεν αμφισβητήθηκε, συνολικά, αλλά και κατοχυρώθηκε με διάφορες, κατά καιρούς, νομοθετικές ρυθμίσεις. Ειδικά στη γυναικεία μέση εκπαίδευση, η κυριαρχία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας είναι αναμφισβήτητη¹,

1. Αποστόλης Ανδρέου, «Ιδιωτική εκπαίδευση. Προσανατολισμός, διάρκειες και τόμες (ιστορική προσέγγιση)», περ. *Θέσεις*, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1987, σ. 106-108.

αφού έπρεπε να περιμένουμε τον 20ό αιώνα, όπως και στη Γαλλία², για να εγκαθιδρυθούν δημόσια σχολεία στον τομέα αυτό.

Σε μια τέτοια εκπαιδευτική πραγματικότητα, τη μέση παιδεία των Ελληνίδων μονοπώλησε, για έναν αιώνα περίπου, η ιδιωτική πρωτοβουλία, με προεξάρχουσα τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, η οποία ιδρύθηκε το 1836 και συνέβαλε ιδιαίτερα στην εξάπλωση και πρόοδο της γυναικείας μόρφωσης. Ταυτόχρονα, η ιδιωτική εκπαίδευση κάλυψε και τις απαιτήσεις των εύπορων κοινωνικών στρωμάτων για καλύτερη μόρφωση των αγοριών τους: ας μνημονεύσουμε εδώ, εκτός από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία (1836), το «Ελληνικόν Λύκειον» του Χρ. Ευαγγελίδη στη Σύρο (1837), το «Λύκειο Πολίτου»³ (1837) και το «Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον» του Γρηγορίου Παππαδόπουλου (1849) στην Αθήνα⁴ κ.ά.

Ο Πίνακας 38 δείχνει το ρυθμό ίδρυσης ιδιωτικών μέσων σχολείων, για αγόρια και κορίτσια, στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, καθώς και το μαθητικό δυναμικό τους, από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά, οπότε επιταχύνεται ο ρυθμός εξάπλωσης του ιδιωτικού σχολικού δικτύου⁵.

Βλέπουμε λοιπόν ότι το 1853 τα ιδιωτικά σχολεία της μέσης βαθμίδας ήταν μόνο 7, αριθμός που δείχνει την περιορισμένη, μέχρι τότε, δυναμική της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στο πεδίο αυτό. Αντίθετα, μετά τα μέσα του αιώνα, έχουμε μια σημαντική αύξηση του ρυθμού ίδρυσης τέτοιων σχολείων, ιδιαίτερα στα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής (Αθήνα, Ερμούπολη, Βόλο, Λάρισα, Πάτρα, Καλαμάτα κ.ά.). Σε αυτό συνέβαλαν αποφασιστικά τέσσερις παράγοντες.

2. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μετ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς - Ιωάννα Πετροπούλου, Θεμέλιο, στ' έκδ., Αθήνα 1987, σ. 476.

3. Α. Ανδρέου, *ό.π.*, σ. 100-101.

4. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεχμήρια ιστορίας)*, Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, τόμ. Α': 1821-1894, Αθήνα 1973, σ. 118-119.

5. Είναι απαραίτητη κάποια επιφύλαξη για τα στοιχεία του Πίνακα, καθώς δεν είχαμε τη δυνατότητα να τα διασταυρώσουμε και να τα επαληθεύσουμε, επειδή συστηματικές μελέτες για την ιδιωτική εκπαίδευση, ειδικά για τα αγόρια, είναι ανύπαρκτες. Όσον αφορά τα κορίτσια, διαθέτουμε, ευτυχώς, την εξαντλητική μελέτη της Σιδηρούλας Ζιώγου-Καραστεργίου *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα 1830-1893*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας (ΙΑΕΝ)-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.

ΠΙΝΑΚΑΣ 38: ΑΡΙΘΜΟΣ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΩΝ/ΤΡΙΩΝ
ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1853-1910

Χρονολογία	Σύνολο ιδιωτ. σχολ.	Σύνολο μαθητών	Σχολεία αρρένων	Αριθμός μαθητών	Σχολεία θηλέων	Αριθμός μαθητριών
1853	7					
1855	16	886	11 ⁶	406	5 ⁷	480
1869	23	1.589	11	564	12	1.025
1874	33	1.975	18	748	15	1.227
1878	30	1.310	22	850	8	460
1900	16 ⁸	973				
1907	26 ⁹					
1910	41 ¹⁰					

Πηγές: (1) Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδύσεως του 1910-1911· (2) Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 239· (3) Αποστόλης Ανδρέου, «Ιδιωτική εκπαίδευση...», ό.π., σ. 103-113.

6. Από τα 11 σχολεία αρρένων, τα 8 ήταν Ελληνικά και τα 3 Γυμνάσια (1 στην Αθήνα και 2 στην Ερμούπολη, του Ι. Ν. Βαλέττα και του Π. Αντωνιάδου), όπως δείχνει η Έκθεση του υπουργού Παιδείας Χ. Χριστόπουλου «Περί της καταστάσεως της δημοσίας εκπαιδύσεως κατά έτος 1855-1856».

7. Από τα 5 Ελληνικά σχολεία θηλέων, τα 3 ιδρύθηκαν στην Αθήνα και τα 2 στη Σύρο, όπως φαίνεται στην Έκθεση του υπουργού Χ. Χριστόπουλου, ό.π.

8. Πιο αναλυτικά, το 1900-1901 λειτουργούσαν ιδιωτικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης στους εξής νομούς (τα στοιχεία από τη *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδύσεως του 1910-1911*):

Νομοί	Αριθμός ιδιωτικών
Αττικής & Βοιωτίας	9
Αχαΐας & Ήλιδος	1
Κερκύρας	1
Κεφαλληνίας	1
Λαρίσης	2
Μεσσηνίας	1
Τριτάλων	1

Από τη δική μας έρευνα προκύπτει, ωστόσο, ότι το 1900-1901 στη Μεσσηνία υπήρχαν περισσότερα ιδιωτικά σχολεία μέσης βαθμίδας.

9. Το 1907-1908 υπήρχαν τα παρακάτω ιδιωτικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης (τα στοιχεία από τη *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδύσεως του 1910-1911*):

α) Η οικονομική άνθηση και η πολιτική σταθερότητα, ύστερα από τη μεταπολίτευση του 1862. Οι παράγοντες αυτοί ενίσχυσαν τα διαμορφούμενα αστικά στρώματα, στα οποία και στηρίχθηκε η ιδιωτική εκπαίδευση.

β) Η «μονολιθικότητα» του δημόσιου σχολείου: «η εν τοις δημοσίοις καθιδρύμασι διδασκαλία δεν δύναται αναμφιβόλως να ευχαριστήση καθ' όλα τας ποικίλας των πλουσίων περί της ανατροφής των εαυτών τέκνων απαιτήσεις, άς μόνον το ιδιωτικόν συμφέρον δύναται να υπηρετήση», όπως δήλωνε ο ίδιος ο υπουργός Παιδείας, Χ. Χριστόπουλος, στην Έκθεσή του «Περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά έτος 1855-1856». Γι' αυτό και θεωρούσε «ευάρεστον δείγμα προόδου και ως αναγκαιοτάτην συμπλήρωσιν των δημοσίων καθιδρυμάτων την σύστασιν νέων Ιδιωτικών Εκπαιδευτηρίων», θεωρώντας όμως «άφευκτον την σύντονον και αυστηράν αυτών επιτήρησιν, όπως μη, εκ

Νομοί	Αριθμός ιδιωτικών
Αττικής & Βοιωτίας	19
Αχαΐας & Ήλιδος	1
Κερκύρας	1
Κεφαλληνίας	1
Κυκλάδων	1
Λαρίσης	2
Μεσσηνίας	1

Από τη δική μας έρευνα προκύπτει, ωστόσο, ότι το 1907-1908, στη Μεσσηνία υπήρχαν περισσότερα από ένα ιδιωτικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης.

10. Το 1910-11 υπήρχαν τα εξής μέσα ιδιωτικά (Βλ. Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911):

Νομοί	Αριθμός ιδιωτικών σχολείων μ.ε.	Μαθητές	Μαθήτριες
Αττικής & Βοιωτίας (Αθήνα, Πειραιάς)	22	1301	295
Αχαΐας & Ήλιδος (Πάτρα, Πύργος)	2	23	33
Ευβοίας (Χαλκίδα)	1		22
Ζακύνθου (Ζάκυνθος)	1		3
Κερκύρας (Κέρκυρα)	1	102	123
Κεφαλληνίας (Αργοστόλι)	2		31
Κυκλάδων (Ερμούπολη και Νάξος)	4	66	155
Λαρίσης (Λάρισα, Βόλος)	4	181	65
Μεσσηνίας (Καλαμάτα)	2	3	21
Τρικάλων (Τρίκαλα)	1		16

της κερδοσκοπικής φύσεως αυτών παρασυρόμενα, παρεκκλίνωσι της διαγεγραμμένης αυτοίς οδού και εκπίπτωσιν εις επιδείξεις επαγωγούς προς βλάβην των εν αυτοίς διδασκομένων».

γ) Η παντελής ανυπαρξία δημόσιων σχολείων ανωτέρας γυναικείας εκπαίδευσης.

δ) Η ανεπάρκεια του κρατικού σχολικού δικτύου της μέσης εκπαίδευσης, όλο σχεδόν τον 19ο αιώνα. Ο Πίνακας 39 είναι ενδεικτικός:

ΠΙΝΑΚΑΣ 39: ΑΡΙΘΜΟΣ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ
ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1855-1910

Χρονολογία	Δημόσια μέσα σχολεία	Ιδιωτικά μέσα σχολεία	Ποσοστό % ιδιωτικών	Ποσοστό % δημόσιων
1855	87	16	15,53	84,47
1869	119	23	16,20	83,80
1874	154	33	17,65	82,35
1910	379	41	9,76	90,24

Πηγές: (1) Έκθεση του υπουργού Χ. Χριστόπουλου «Περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά έτος 1855-1856». (2) Υπουργείο Παιδείας, *Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητικήν κατάστασιν Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδεύσεως 1869 και 1870*. (3) «Καταστατικός Πίναξ της εν Ελλάδι Ανωτέρας, Μέσης και Κατωτάτης Εκπαιδεύσεως κατά το έτος 1874» του υπουργού Ι. Βαλασόπουλου. (4) *Στατιστικός Πίναξ της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1910-1911*.

Ο Πίνακας μαρτυρεί ένα αναμφισβήτητο γεγονός: τον 19ο αιώνα ο αριθμός των ιδιωτικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης ακολουθεί ανοδική πορεία, ενώ στις αρχές του 20ού πτωτική. Το αντίθετο ισχύει για τα δημόσια σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, γεγονός που δικαιολογεί, εν μέρει, την ύφεση της ιδιωτικής στις αρχές του 20ού αιώνα.

Ανάλογη είναι και η πορεία της ιδιωτικής μέσης εκπαίδευσης στη Μεσσηνία. Μέχρι το 1854, η ιδιωτική εκπαίδευση ήταν ανύπαρκτη στο νομό. Στον Πίνακα του υπουργού Παιδείας Π. Αργυρόπουλου «Περί της εν Ελλάδι δημοσίας εκπαιδεύσεως κατά το έτος 1854» δηλώνεται η ύπαρξη ενός ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου στην επαρχία Τριφυλίας, με 50 μαθητές. Το 1867 ιδρύθηκε στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα το αρρεναγωγ-

γείο του Ιωάννη Ραζέλου¹¹. Λίγο αργότερα, το 1871, ξεκινάνε τη λειτουργία τους, επίσης στην Καλαμάτα, δύο «ιδιοσυντήρητα» σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ένα για αγόρια, του ιερέα Γεώργιου Πουλάκου ο οποίος σε λίγο ίδρυσε και Ελληνικό σχολείο, και ένα για κορίτσια, της Αικατερίνης Βενιζέλου¹². Έκτοτε λειτούργησε στην πόλη σημαντικός αριθμός ιδιωτικών σχολείων στοιχειώδους εκπαίδευσης¹³.

Την ίδια εποχή, γύρω στα 1870, άρχισε να αναπτύσσεται στο νομό και η μέση ιδιωτική εκπαίδευση. Θα παρακολουθήσουμε την πορεία της μέσα από τη μελέτη διάσπαρτων στοιχείων που καταφέραμε να συγκεντρώσουμε, αφού δεν είχαμε την τύχη να επισημάνουμε ολοκληρωμένο αρχείο κάποιου ιδιωτικού σχολείου. Θα εντοπίσουμε την προσοχή μας στα ακόλουθα στοιχεία, επιχειρώντας να αναδείξουμε το «προφίλ» της ιδιωτικής εκπαίδευσης στη Μεσσηνία: α) ίδρυση και λειτουργία σχολείων, β) στέγαση, γ) προγράμματα μαθημάτων, δ) κοινωνική προέλευση των μαθητών και μαθητριών, ε) διδακτικό προσωπικό.

11. εφ. *Πελοπόννησος*, 19 Ιουλίου 1867, φ. 206, σ. 1.

12. Η Αικατερίνη Βενιζέλου «έως το 1870 υπηρετούσε ως Διευθύντρια του δημοσυντήρητου Παρθεναγωγείου Καλαμάτας και [στη συνέχεια] ίδρυσε δικό της, ιδιωτικό Παρθεναγωγείο, στο οποίο συγκέντρωσε πλήθος μαθητριών μέχρι σημείου να καταστή προβληματική η λειτουργία του δημοσυντήρητου Παρθεναγωγείου από ... έλλειψη μαθητριών». Βλ. Μίμης Φερέτος, «Ιδρύθηκε παιδοτροφείο εις την πόλιν της Καλαμάτας», εφ. *Θάρρος*, 29 Μαΐου 1994, φ. 28536, σ. 11.

13. Αναφέρουμε ενδεικτικά μερικά Παρθεναγωγεία που ιδρύθηκαν στην πόλη της Καλαμάτας: Της Μαριγώς Πολίτη (Σταθοπούλου) (εφ. *Φως*, 3 Ιουλίου 1905, φ. 527). Της Ελένης Κρασακοπούλου, το 1880 (εφ. *Δήμος*, 28 Μαΐου 1880, φ. 117, Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας). Της Αγλαΐας Ποταροπούλου, το 1884 (Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας). Της Σταυρούλας Πετρίδη, το 1893 (εφ. *Λαϊκή*, 8 Αυγούστου 1893, φ. 6, σ. 7, Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας). Της Ουρανίας Ρεμπού, το 1897 (εφ. *Φαραί*, 13 Ιουλίου 1897, φ. 101). Της Σταυρούλας Σαλαφατίνου (εφ. *Φως*, 15 Απριλίου 1905, φ. 505, σ. 1) κ.ά.

Στη Μεσσήνη γνωρίζουμε τα ακόλουθα Παρθεναγωγεία: Του Παναγιώτη Ναθαναήλ, το 1876 (εφ. *Δήμος*, 25 Αυγούστου 1876, Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας). Του Γεώργιου Τσακανίκα, το 1890 (*ΦΕΚ*, φ. 262, 8 Οκτωβρίου 1890, σ. 1050, Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας). Στους Γαργαλιάνους, τέλος, γνωρίζουμε το Παρθεναγωγείο του Ιωάννη Ν. Ψωμόπουλου, το 1897 (*ΦΕΚ*, φ. 221 Γ', 15 Σεπτεμβρίου 1897, Συλλογή Μ. Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

2. ΙΔΡΥΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Η ιδιωτική μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία έχει δύο κλάδους: τα ιδιωτικά σχολεία και την «κατ' οίκον» διδασκαλία¹⁴. «Ξένα» σχολεία, με ιδρυτές αλλοδαπούς, δεν λειτούργησαν, τουλάχιστον μέχρι το 1910. Ο Πίνακας 40 δείχνει την εξέλιξη των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, αρρένων και θηλέων, από το 1870 έως το 1910.

14. Η «κατ' οίκον διδασκαλία» προκύπτει από την επεξεργασία των μαθητολογίων των δημόσιων σχολείων. Στη στήλη «τεκμήριον εγγραφής» επισημάνθηκαν περιπτώσεις μαθητών, οι οποίοι, μετά την «κατ' οίκον» παρακολούθηση μαθημάτων, γράφτηκαν σε δημόσια σχολεία του νομού. Πρόκειται για τους παρακάτω μαθητές:

1) Αλέξ. Βιτάλης του Διον., στην Α' τάξη του Α' Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας, το 1907, ορφανός, από την Καλαμάτα, 2) Νικ. Βιτάλης του Διον., στην Α' τάξη του Α' Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας, το 1907, ορφανός, από την Καλαμάτα, 3) Παν. Μαυρίκης του Γ., στην Α' τάξη του Γυμνασίου Καλαμάτας, το 1890, από την Αλαγονία, 4) Αθαν. Ρότσος του Θ., στη Β' τάξη του Α' Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης, το 1890, γιος «κτηματικού», από το Μηλιώτι, 5) Γεώργιος Στραβοσιτιάδης του Α., στη Β' τάξη του Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας, το 1889, γιος γιατρού, από τη Λιγούδιστα, 6) Αλέξ. Χριστακόπουλος του Μ., στη Β' τάξη του Α' Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης, το 1890, γιος «κτηματικού», από το Καρτερόλι.

Οι μαθητές αυτοί, για να εγγραφούν σε κάποιο δημόσιο ή ιδιωτικό σχολείο, έπρεπε να προσκομίσουν πιστοποιητικά, που θα αποδείκνυαν ότι η διδασκαλία ήταν πλήρης «κατά τε το ποιόν, το ποσόν και τον χρόνον της διδασκαλίας». Ταυτόχρονα, τόσο οι «κατ' οίκον διδασκόμενοι» μαθητές όσο και αυτοί που φοιτούσαν σε ιδιωτικά σχολεία όφειλαν να δώσουν κατατακτικές εξετάσεις, προκειμένου να εγγραφούν σε δημόσιο Ελληνικό ή Γυμνάσιο. Βλ. Στέφανος Μ. Παρίσης, *Ανωτέρα και μέση εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την ανωτέραν και μέσην εκπαίδευσιν νόμων, Β. Διαταγμάτων και εγκυκλίων...*, Αθήνα, Τυπογραφείο Ο Παλαμήδης, 1884, σ. 337-338, 494 και 519.

Την «κατ' οίκον» διδασκαλία αναλάμβαναν εκπαιδευτικοί του Δημοσίου, στους οποίους όμως απαγορευόταν να διδάσκουν σε μαθητές που ανήκαν «εις τας υπό των ιδίων διδασκόμενας τάξεις», σύμφωνα με το διάταγμα της 18ης Αυγούστου 1856. Διαβάζουμε στην τοπική εφημερίδα *Ευνομία*: ο «καθηγητής της Ιταλικής και Γαλλικής κύριος Έκτωρ Σιγούρος διά δεδοκιμασμένης μεθοδικότητος και σχεδόν τριακονταετούς πείρας εγγυάται την εκμάθησιν των δύο ανωτέρω γλωσσών εντός ολίγων μηνών, με διδάκτρα συγκαταβατικά και άνευ ρεκλάμας. Παραδίδει εν ανάγκη, εις την διαμονήν των μαθητών από το λυκαυγές μέχρι μεσονυκτίου». Όμως, λόγω της σχετικής απαγόρευσης που αναφέραμε προηγουμένως, προς αποφυγήν παρεξηγήσεων, διευκρινιζόταν, και πάλι στον τοπικό Τύπο, ότι ο Έκτωρ Σιγούρος δεν δεχόταν μαθητές «εγγεγραμμένους διά την Ιταλικήν εν τω Γυμνασίω». Ο Έκτωρ Σιγούρος υπηρέτησε ως καθηγητής της ιταλικής στο Γυμνάσιο της Καλαμάτας, στα 1882-1884. Παράλληλα παρέδιδε και ιδιαίτερα μαθήματα. Βλ. εφ. *Ευνομία*, 12 Νοεμβρίου 1895 και εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, 5 Οκτωβρίου 1883, φ. 2, σ. 4. Οι πληροφορίες στη Συλλογή Μίμη Φερέτου, φάκ. Παιδεία Καλαμάτας, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

Από τη μελέτη του Πίνακα 40 φαίνεται ότι στη Μεσσηνία, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, αναπτύχθηκε ένα δίκτυο ιδιωτικών σχολείων μέσης βαθμίδας, το οποίο εξελίχθηκε με γοργούς ρυθμούς μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1880, με αποκορύφωμα αυτήν του 1890.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η γεωγραφική κατανομή των σχολείων αυτών. Την πρώτη θέση κατείχε η επαρχία Καλαμάτας, με 20 σχολεία. Ακολουθούσαν η επαρχία Τριφυλίας με 6 και η επαρχία Μεσσήνης με 5. Δεν εντοπίσαμε μέσο ιδιωτικό εκπαιδευτήριο ούτε στην Πυλία ούτε στην Ολυμπία¹⁵. Ας τα δούμε αναλυτικότερα.

Επαρχία Καλαμάτας: 19 σχολεία ιδρύθηκαν στην ομώνυμη πρωτεύουσά της και ένα στ' Αρφαρά. Επαρχία Τριφυλίας: 5 στα Φιλιατρά και ένα στους Γαργαλιάνους. Επαρχία Μεσσήνης: 2 στο Τσαούσιο (Μερόπη), άλλα 2 στον Μελιγαλά και ένα στη Μεσσήνη. Όλα δηλαδή τα σχολεία ιδρύθηκαν στις πιο εύφορες πεδινές και παραλιακές ζώνες του νομού, όπου ιδίως τις δεκαετίες του 1880 και 1890 σημειώνεται μικρότερη ή μεγαλύτερη οικονομική πρόοδος. Η ακμή αυτή οφειλόταν, ασφαλώς, στην πολιτική σταθερότητα που είχε αρχίσει να επικρατεί ευρύτερα στον ελληνικό χώρο, όπως είπαμε προηγουμένως, αλλά κυρίως στην αύξηση της παραγωγής του «μαύρου χρυσού», της σταφίδας, καθώς και στη σταδιακή ανάπτυξη της βιομηχανίας, ιδιαίτερα της μεταξουργίας και οινοπνευματοποιίας στην πόλη της Καλαμάτας. Τα παραπάνω οδήγησαν στην ανάπτυξη του εμπορίου, που διεξαγόταν κατά κύριο λόγο από τα λιμάνια της Καλαμάτας, της Μπούκας (επίνειο της Μεσσήνης), της Αγίας Κυριακής και του Αγρίλη (επίνειο των Φιλιατρών), της Μαραθόπολης (επίνειο των Γαργαλιάνων) και της Κυπαρισσίας.

Εξίσου μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρονολογική εξέταση της ιδιωτικής παιδείας στο νομό. Μελετώντας τον Πίνακα 40, διαπιστώνουμε ότι τη δεκαετία του 1870 ιδρύθηκε ένα μόνο ιδιωτικό εκπαιδευτήριο στην πρωτεύουσα του νομού, την Καλαμάτα: του Γεωργίου Πουλάκου, πιθανότατα το πρώτο και μοναδικό της Μεσσηνίας.

15. Ας σημειωθεί ότι και στην Ανδρίτσαινα λειτούργησε Παρθεναγωγείο, το οποίο περιελάμβανε σίγουρα Δημοτικό σχολείο. Η έρευνά μας δεν έδειξε ότι λειτούργησε και ιδιωτικό Ελληνικό σχολείο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 40: ΙΔΡΥΣΗ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΩΝ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΣΤΟ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ, 1870-1910

Χρονολογία	Έδρα	Όνομα Διευθυντή	Παρατηρήσεις
αρχές 1870	Καλαμάτα	Γεώργιος Πουλάκος	Ελληνικό σχολείο αρρένων Η Α΄ Γυμνασίου λειτουργήσε το 1880
1884	Φιλιατρά	Άγγελος Αθανασιάδης	Ελληνικό σχολείο αρρένων
1884	Γαργαλιάνοι	Δ. Κοκκώνης	Ελληνικό σχολείο αρρένων
1885	Καλαμάτα	Θεοδόσιος Χριστόπουλος - Ιωάννης Παπούλιας	Ελληνικό σχολείο αρρένων Οι γυμνασιακές τάξεις το 1888 Η συνεργασία μέχρι το 1890
1886	Καλαμάτα	Μαρία Πετροπούλου	«Παρθεναγωγείο»: Ελληνικό σχολείο
πριν το 1887	Μεσσήνη	Απόστολος Ανδρικόπουλος	Ελληνικό σχολείο αρρένων
1887	Φιλιατρά	Μ. Γρηγοριάδης	Ελληνικό σχολείο αρρένων
1887	Φιλιατρά	Δ. Κοκκώνης	Ελληνικό σχολείο αρρένων Οι γυμνασιακές τάξεις το 1888
1889	Φιλιατρά	Παν. Ι. Φιλόπουλος	Ελληνικό σχολείο αρρένων
1890	Καλαμάτα	Ι. Παπούλιας	Ελληνικό σχολείο και Γυμνασιακές τάξεις
1890	Καλαμάτα	Θ. Χριστόπουλος	Ελληνικό σχολείο και Γυμνασιακές τάξεις
1891	Καλαμάτα	Ελένη Μαλαχατοπούλου	«Παρθεναγωγείο»: Ελληνικό σχολείο
1891	Φιλιατρά	Παν. Ι. Φιλόπουλος	«Παρθεναγωγείο»: Ελληνικό σχολείο
1892	Καλαμάτα	Κων. Σταυρόπουλος	Ελληνικό σχολείο αρρένων
1892	Καλαμάτα	Κων. Α. Κατσικανάς	Ελληνικό σχολείο & Γυμνάσιο αρρένων
πριν το 1893	Μελιγαλάς	Γεώργιος Κωτσάκης	Ελληνικό σχολείο αρρένων Οι γυμνασιακές τάξεις το 1893
αρχές 1890	Μελιγαλάς	Παν. Δ. Οικονομίδης	Ελληνικό σχολείο αρρένων
1893	Καλαμάτα	Παν. Πουλάκος	Ελληνικό σχολείο & Γυμνάσιο αρρένων
1893	Καλαμάτα	Καλλιόπη Καρώνη	«Παρθεναγωγείο»: Ελληνικό σχολείο. Η Α΄ Γυμνασίου το 1897
1893	Καλαμάτα	Αλεξάνδρα Παπασταθοπούλου	«Παρθεναγωγείο»: Ελληνικό σχολείο
1894	Καλαμάτα	Ευσταθία Μιχαλακέα	«Παρθεναγωγείο»: Ελληνικό σχολείο
πριν το 1895	Καλαμάτα	Παν. Βεντήρης	Ελληνικό σχολείο & Γυμνάσιο αρρένων

1894	Τσαούσιο (Μερόπη)	Θεοδόσιος Θεοδωρόπουλος	Ελληνικό σχολείο
1895	Καλαμάτα	Θ. Χριστόπουλος- Κ. Σταυρόπουλος	Ελληνικό σχολείο & Γυμνάσιο αρρένων
1895	Καλαμάτα	Αλεξ. Παπασταθοπούλου- Ευστ. Μιχαλακέα	«Παρθεναγωγείο»: Ελληνικό σχολείο. Διάρκεια λειτουργίας έως το 1896
1896	Αρφαρά	Βασίλης Στεφανούρης	Ελληνικό σχολείο αρρένων
1897	Καλαμάτα	Θ. Χριστόπουλος - Π. Βεντήρης	Ελληνικό σχολείο αρρένων Γυμνάσιο αρρένων
1898	Τσαούσιο (Μερόπη)	Βασίλης Στεφανούρης	Ελληνικό σχολείο αρρένων
1898	Καλαμάτα	Μαρία Σταθοπούλου	«Παρθεναγωγείο»: Ελληνικό σχολείο
1899	Καλαμάτα	Χρ. Σ. Αποστολάκης	Ελληνικό σχολείο αρρένων
1900	Καλαμάτα	Δημ. Επισκοπίδης	Ελληνικό σχολείο αρρένων και γυμνασιακές τάξεις. Δεχόταν και μαθήτριες
1900	Καλαμάτα	Ανθή Χρυσικοπούλου	«Παρθεναγωγείο»: Ελληνικό σχολείο
— ¹⁶	Καλαμάτα	Παν. Βεντήρης	«Παρθεναγωγείο»: Ελληνικό σχολείο & γυμνασιακές τάξεις

Πηγές: (1) Τοπικός Τύπος (εφημερίδες *Φαραί*, *Φως*, *Ευνομία*, *Θάρρος*). (2) Κ. Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητος 1833-1900*, ό.π.· (3) Μαθητολόγια μέσων σχολείων Μεσσηνίας-Στήλη: «Τεκμήριον εγγραφής» (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας). (4) Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, τόμ. Α', έτος Γ', 1910-11· (5) περ. *Φιλιατρά*, τχ. 17, Νοέμβριος 1960, τχ. 49, Ιανουάριος-Μάρτιος 1969, τχ. 58-59, Σεπτέμβριος 1971.

Στη δεκαετία του 1880 ιδρύθηκαν εννέα νέα ιδιωτικά σχολεία. Τρία στην Καλαμάτα: του Θεοδόσιου Χριστόπουλου-Ιωάννη Παπούλια (1885), της Μαρίας Πετροπούλου (1886) και των Θ. Χριστόπουλου-Ι. Παπούλια (1887). Τέσσερα στα Φιλιατρά: των Άγγελου Αθανασιάδη (1884), Μ. Γρηγοριάδη (1887), Δ. Κοκκώνη (1887) και Παν. Ι. Φιλόπουλου (1889). Ένα στους Γαργαλιάνους, του Δ. Κοκκώνη (1884) και ένα, του Απόστολου Ανδρικόπουλου (πριν το 1887), στη Μεσσήνη. Η

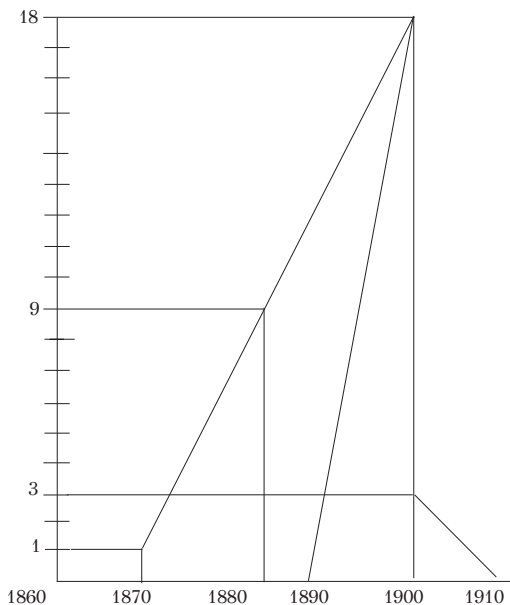
16. Το Παρθεναγωγείο αυτό επισημάνθηκε στην εφ. *Φως* (29 Απριλίου 1904, φ. 358, σ. 3), στη *Στατιστική Δημοσίας Εκπαιδύσεως του 1910-11* και στον *Οδηγό της Ελλάδος* του Νικολάου Ιγγλέση (τόμ. Α', έτος Γ', 1910-11, σ. 753).

Μεσσήνη, πρωτεύουσα της ομώνυμης επαρχίας, είχε χάσει την εποχή αυτή κομμάτι της σφύζουσας ναυτιλιακής της κίνησης στο πόρτο της Μπούκας, προς όφελος του λιμανιού της Καλαμάτας, δεν έπαυε όμως να είναι ένα σημαντικό αγροτικό, εμπορικό κέντρο του νομού, με πληθυσμό που έφθανε τους 6.325 κατοίκους το 1889.

Το προβάδισμα, αθροιστικά, Φιλιατρών και Γαργαλιάνων, αυτή τη δεκαετία ως προς τον αριθμό των ιδιωτικών σχολείων, σε σύγκριση με την Καλαμάτα, έχει άμεση σχέση με την οικονομική και δημογραφική άνοδο των σταφιδοφόρων περιοχών. Αρκεί να αναφερθεί ότι το 1889 τα Φιλιατρά ήταν η δεκάτη έβδομη πόλη της χώρας σε πληθυσμό και η μεγαλύτερη επαρχιακή πρωτεύουσα του κράτους. Αλλά και η ίδρυση ιδιωτικού Ελληνικού σχολείου στους Γαργαλιάνους δεν μας ξενίζει. Συνάδει με την οικονομική και πληθυσμιακή ακμή της πόλης (3.397 κάτοικοι το 1.879 και 5.528 στα 1889). Όμως, η οικονομική παρακμή της επαρχίας Τριφυλίας, που ξεκινάει τη δεκαετία του 1890, λόγω της κρίσης της σταφίδας, σήμανε και το τέλος κάθε ιδιωτικής πρωτοβουλίας στον τομέα της εκπαίδευσης.

Τη δεκαετία του 1890 τη σκυτάλη την παίρνει η Καλαμάτα. Στα Φιλιατρά έχουμε ένα μόνο νέο ιδιωτικό σχολείο, το Παρθεναγωγείο του Παν. Ι. Φιλόπουλου (1891). Αντίθετα, στην Καλαμάτα παρατηρείται σημαντική ανάπτυξη της μέσης ιδιωτικής εκπαίδευσης. Ιδρύθηκαν 12 νέα ιδιωτικά σχολεία: της Ελένης Μαλαχατοπούλου (1891), του Κων. Σταυρόπουλου (1892), του Κων. Δ. Κατσικανά (1892), του Παν. Πουλάκου (1893), της Καλλιόπης Καρώνη (1893), της Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου (1893), της Ευσταθίας Μιχαλακέα (1894), του Παναγιώτη Βεντήρη, των Θ. Χριστόπουλου-Κ. Σταυρόπουλου (1894), των Θ. Χριστόπουλου-Π. Βεντήρη (1897), της Μαρίας Σταθοπούλου (1898) και του Χρ. Σ. Αποστολάκη (1899). Το γεγονός συναρτάται άμεσα με την κατακόρυφη εμπορική, βιομηχανική και πολιτισμική άνοδο της πόλης, η οποία είχε εξελιχθεί σε αξιόλογο αστικό και εμπορικό κέντρο του ελληνικού νότου, αποτελώντας πόλο έλξης ατόμων ή ομάδων. Την ακμή της σε όλους τους τομείς δείχνει και η ανοδική πορεία του πληθυσμού της. Έτσι, ενώ το 1879 απογράφονται 7.609 κάτοικοι, το 1889 ο πληθυσμός έφθασε τους 10.696 κατοίκους και το 1896 τους 14.298.

Παράλληλα, τη δεκαετία αυτή, του 1890, ιδρύθηκαν ιδιωτικά σχολεία, και μάλιστα μέσης εκπαίδευσης, σε μικρότερες ή μεγαλύτερες

κωμοπόλεις με καθαρά αγροτικό χαρακτήρα. Τέτοιες περιπτώσεις έχουμε στον Μελιγαλά, στ' Αρφαρά και στο Τσαούσιο (Μερόπη). Στον Μελιγαλά ιδρύθηκαν τα ιδιωτικά σχολεία του Γεωργίου Κωτσάκη (αρχές 1890) και του Παναγιώτη Δ. Οικονομίδα (αρχές 1890), ενώ στ' Αρφαρά του Βασίλη Στεφανούρη (1896). Φαίνεται ότι στις δύο αυτές κωμοπόλεις, που αριθμούσαν γύρω στους 1.500 κατοίκους το 1896, υπήρχε πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Ας σημειωθεί ότι στ' Αρφαρά, μέχρι το 1903-04, το Ελληνικό σχολείο λειτουργούσε ως μονοτάξιο, και επομένως δεν μπορούσε να καλύψει τις εκπαιδευτικές ανάγκες των κατοίκων της περιοχής. Η ίδρυση του ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου του Βασίλη Στεφανούρη, σ' αυτή την κωμόπολη, αιτιολογείται ως εξής στην καλαματιανή εφημερίδα *Φαράι*: «Η ίδρυσις του Εκπαιδευτηρίου τούτου προώρισται αναμφισβητήτως να πληρώση σπουδαιοτάτην έλλειψιν εν τη κωμοπόλει ταύτη και τοις πέριξ χωρίοις, αδυνατούντων των γονέων να αποστέλλωσι τα εαυτών τέκνα προς εκπαίδευσιν και τελειότεραν μόρφωσιν εις τα λίαν απομεμακρυσμένα των χωρίων των σχολεία και λόγω τρυφεράς των τέκνων των ηλικίας και λόγω ελλείψεως επαρκών προς συντήρησιν αυτών υλικών μέσων»¹⁷. Φαίνεται ότι το κόστος φοίτησης ενός μαθητή σε σχολείο εκτός οικισμού, ακόμα και σε γειτονική πόλη (ενοίκιο, διατροφή, απώλειες λόγω της απομάκρυνσης του παιδιού από την παραγωγική διαδικασία στο χωριό) ήταν παρόμοιο με την καταβολή διδάκτρων σε ιδιωτικό σχολείο. Τέλος, ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η ίδρυση ιδιωτικών σχολείων, και μάλιστα δύο, του Θεοδόσιου Δ. Θεοδωρόπουλου (1894) και του Βασίλη Στεφανούρη (1898), στο χωριό Τσαούσιο (Μερόπη), που το 1896 αριθμούσε μόλις 659 κατοίκους. Το γεγονός υποδηλώνει βέβαια τα κενά και τις δυσλειτουργίες της κρατικής μέσης εκπαίδευσης: στο χωριό, μέχρι το 1901, οπότε ιδρύεται το πρώτο Ελληνικό σχολείο, δεν υπήρχε δημόσιο εκπαιδευτήριο μέσης βαθμίδας.

Στην καμπή του αιώνα, το 1900, οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες λιγοστεύουν, όπως και σε ολόκληρη την Ελλάδα άλλωστε. Τότε ιδρύθηκαν, μόνο στην Καλαμάτα, όπου ήταν επικεντρωμένη η οικονομική ζωή του νομού, το ιδιωτικό εκπαιδευτήριο αρρένων του Δημήτρη Επισκοπίδη, καθώς και τα Παρθεναγωγεία της Ανθής Χρυσικοπούλου και του Πα-

17. εφ. *Φαράι*, 6 Οκτωβρίου 1896, φ. 66, σ. 3.

ναγιώτη Βεντήρη. Έκτοτε δεν σημειώθηκαν νέες προσπάθειες ίδρυσης ιδιωτικών σχολείων, ούτε αρρένων ούτε θηλέων, στο νομό. Επίσης, τα περισσότερα από τα υπάρχοντα σχολεία παρακμάζουν ή διαλύονται.

Το 1910, σε ολόκληρη τη Μεσσηνία λειτουργούσαν πέντε μόνο ιδιωτικά εκπαιδευτήρια μέσης εκπαίδευσης, και αυτά στην Καλαμάτα. Συγκεκριμένα, συνέχιζαν τη λειτουργία τους το ιδιωτικό σχολείο αρρένων και το Παρθεναγωγείο του Παναγιώτη Βεντήρη, το εκπαιδευτήριο του Δημήτρη Επισκοπίδη (το οποίο, «αδεία Κυβερνήσεως δεχόταν και μαθητριάς και εσωτερικούς μαθητάς»¹⁸), και, τέλος, τα Παρθεναγωγεία της Μαρίας Σταθοπούλου και της Ανθής Χρυσικοπούλου¹⁹.

Η διάρκεια λειτουργίας των 31 ιδιωτικών σχολείων του νομού είναι πολύ δύσκολο να προσδιορισθεί. Τα περισσότερα πάντως πρέπει να «διήγον βίον βραχύ», γιατί ελάχιστα εμφανίζουν συνέχεια σε βάθος χρόνου, όπως προκύπτει από την περιδιάβασή μας στον τοπικό Τύπο της εποχής.

Κάποια από τα σχολεία αυτά συνενώθηκαν στην πορεία τους, συνιστώντας ένα καινούριο ιδιωτικό εκπαιδευτήριο με νέα επωνυμία, προφανώς γιατί αντιμετώπισαν οικονομικές δυσχέρειες. Σε αυτό το διάβημα προέβησαν η Αλεξάνδρα Παπασταθοπούλου με την Ευσταθία Μιχαλακέα το 1895²⁰, ο Θεοδόσιος Χριστόπουλος με τον Ιωάννη Παπούλια το 1885²¹, ο Θεοδόσιος Χριστόπουλος με τον Κωνσταντίνο Σταυρόπουλο το 1895, δίνοντας στο νέο εκπαιδευτήριο την επωνυμία «Ελληνικόν Λύκειον ο Πλάτων»²², και ο Θεοδόσιος Χριστόπουλος με τον Παναγιώτη Βεντήρη το 1897²³. Φαίνεται, μάλιστα, ότι η συνεργασία μεταξύ των εταίρων-εκπαιδευτικών διασφαλιζόταν με επίσημη συμβολαιο-

18. εφ. *Θάρρος*, 3 Σεπτεμβρίου 1908.

19. Σύμφωνα με τη *Στατιστική Δημοσίας Εκπαιδευσεως* του 1910-11 λειτουργούσαν το Παρθεναγωγείο του Παν. Βεντήρη και το ιδιωτικό εκπαιδευτήριο αρρένων του Δημ. Επισκοπίδη. Σύμφωνα όμως με τον *Οδηγό της Ελλάδος* του Νικολάου Ιγγλέση (τόμ. Α', έτος Γ', 1910-11, σ. 753) λειτουργούσαν ένα ιδιωτικό εκπαιδευτήριο αρρένων, του Παν. Βεντήρη, και τρία Παρθεναγωγεία: του Παν. Βεντήρη, της Ανθής Χρυσικοπούλου και της Μαρίας Σταθοπούλου.

20. «Το διά της ενώσεως των Παρθεναγωγείων Ευσταθίας Μιχαλακέα και Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου συσταθέν "Πρότυπον Παρθεναγωγείον" ήρξατο από της 1ης Οκτωβρίου των τακτικών παραδόσεων αυτού». Βλ. εφ. *Ευνομία*, 29 Οκτωβρίου 1895, σ. 2.

21. Μισθωτήριο συμβόλαιο, αρ. 15061/6 Αυγούστου 1885 του συμβολαιογράφου Καλαμάτας Παναγιώτη Χαριτόπουλου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

22. εφ. *Φαραί*, 27 Αυγούστου 1895, φ. 13, σ. 4.

23. Συμβόλαιο αρ. 34724/12.8.1897 του συμβολαιογράφου Καλαμάτας Νικολάου Θ. Μαντζαβάκου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

γραφική πράξη. Το «Εταιρικό»²⁴ των Θεοδόσιου Χριστόπουλου και Παναγιώτη Βεντήρη, λ.χ., προέβλεπε τη σύσταση «Ομορρύθμου Εταιρείας» και καθόριζε τους όρους λειτουργίας, τη διάρκεια, την ίδρυση Δημοτικού, Ελληνικού και πλήρους Γυμνασίου, καθώς και τις προϋποθέσεις πιθανής διάλυσής της.

Την «υπερτάτην εποπτεϊάν» αυτών των σχολείων την είχε η κυβέρνηση και οι διάφορες εποπτικές επιτροπές ή ο γυμνασιάρχης της περιοχής. Άλλωστε, το διάταγμα της 31ης Δεκεμβρίου του 1836 πρόβλεπε: «[...] ο οργανισμός αυτών χρεωστεί να είναι κατά πάντα ομοιόμορφος με τον των Ελληνικών σχολείων του κράτους και των αντιστοιχουσών τάξεων του Γυμνασίου». Ωστόσο, φαίνεται ότι κατά καιρούς και σε αρκετές περιπτώσεις σημειώθηκαν κρούσματα κακής λειτουργίας (χαριστικοί προβιβασμοί μαθητών, κατάταξη σε ανώτερες τάξεις κ.ά.). Το Υπουργείο δοκίμασε, με σειρά εγκυκλίων²⁵, να περιορίσει την κερδο-

24. Εταιρικό, αρ. 34724/12.8.1897 του συμβολαιογράφου Καλαμάτας Νικολάου Θ. Μαντζαβάκου. Παραθέτουμε μερικά χαρακτηριστικά αποσπάσματα: «[...] Αρχικά κεφάλαια της Εταιρείας ώσιν η προσωπική των συνεταίρων εργασία, παν δε κεφάλαιον διά την προαγωγήν της Εταιρείας θέλει καταβάλλεσθαι εξ ημισείας παρ' εκάστου των συνεταίρων κατά τας παρουσιαζομένας ανάγκας [...] ότι εις ουδένα των συνεταίρων επιτρέπεται να ιδρύση έτερον Εκπαιδευτήριον είτε ο ίδιος είτε δι' άλλου, είτε μετ' άλλον, καθ' όλον το χρονικόν διάστημα της Εταιρείας ήτις ορίζεται διετές [...] ότι ουδείς των συνεταίρων δύναται να απομακρυνθή της έδρας του Εκπαιδευτηρίου άνευ της συγκαταθέσεως του συνεταίρου του [...] ότι η απουσία δεν δύναται να είναι μείζων των τριάκοντα ημερών. [ειδάλλως] ο εν τω Εκπαιδευτηρίω μόνον συνεταίρος δικαιούται να λάβη έτερον αναπληρωτήν εις βάρος του απουσιάζοντος συνεταίρου [...] ότι το δικαίωμα του διορισμού εν γένει του προσωπικού ανήκει εις αμφοτέρους τους συνεταίρους αδιαιρέτως και ουδ' έτερος δύναται άνευ συγκαταθέσεως του ετέρου ούτε να διορίζη ούτε να παύη τινά εκ των του προσωπικού του Εκπαιδευτηρίου [...] ότι διά την επίπλωσιν, διασκευήν και κατάρτισιν του Εκπαιδευτηρίου τούτου θέλουσι χρησιμεύση τα έπιπλα και λοιπά πράγματα των τέως Εκπαιδευτηρίων [...] μετά δε την λήξιν της διετίας έκαστος των συνεταίρων θέλει λαμβάνει τα έπιπλά του άτινα παρέδωκε εις την χρήση της Εταιρείας [...] ότι κατά μήνα θέλει γίνεσθαι ο λογαριασμός των εισπράξεων [...] και ο λογαριασμός των κερδών και ζημιών [...] ότι πάσα παράβασις των όρων και συμφωνιών του παρόντος υποχρεώσει τον παραβάτην συνεταίρον εις αποζημίωσιν του διατηρούντος τα συμπεφωνημένα συνεταίρου του, πρόσ δε και εις την επιπλέον πληρωμήν αυτώ λόγω ποινικής ρήτρας δραχμών δύο χιλιάδων [...] ότι η διάλυσις πάσης τυχόν παρουσιασθησομένης διενέξεως θέλει γίνεσθαι διά διαιτησίας διοριζομένων από τούδε ως διαιτητών των κ. Δημητρίου Μπενή Ψάλτου, Γεωργίου Δικαϊάκου και Γεωργίου Καραγιάννη [...]».

25. Εγκύκλιος 28ης Ιανουαρίου 1861, 11ης Σεπτεμβρίου 1873, 4ης Μαρτίου 1876, 12ης Αυγούστου 1877, 15ης Σεπτεμβρίου 1884. Βλ. και Απ. Ανδρέου, «Ιδιωτική εκπαίδευση...», *ό.π.*, σ. 106-108.

σκοπία (ας μη λησμονούμε ότι οι διευθυντές των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων ήταν και επιχειρηματίες) και τις αυθαιρεσίες, με αμφίβολα όμως αποτελέσματα. Και αυτό είτε γιατί οι εποπτικές επιτροπές που προέβλεπαν τα νομοθετήματα δεν συστάθηκαν ποτέ ή έμειναν ανενεργές, είτε γιατί η εποπτεία των γυμνασιαρχών, και αργότερα των γενικών επιθεωρητών, στα ιδιωτικά σχολεία ήταν μάλλον τυπική. Περιορίζονταν στον τυπικό έλεγχο του μαθητολογίου και των τίτλων εγγραφής και στην επικύρωση των ενδεικτικών προαγωγής των μαθητών²⁶. Τέλος, δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις δραστηκής παρέμβασης του Υπουργείου για λόγους ήθους του διευθυντή²⁷. Στην περίπτωση της Μεσσηνίας επισημάναμε μία τέτοια περίπτωση. Το 1895, καταργήθηκε με υπουργική απόφαση το εκπαιδευτήριο του Παναγιώτη Δ. Οικονομίδη, στον Μελιγαλά, λόγω «διαγωγής [του διευθυντή] ασυμβίβαστης προς το επάγγελμα αυτού»²⁸.

Αξιοπρόσεκτο επίσης είναι ότι, όπως προκύπτει από τον Πίνακα 40 (τέταρτη στήλη), τα ιδιωτικά σχολεία αρρένων του νομού λειτούργησαν στην πλειονότητά τους ως Ελληνικά σχολεία, που συνήθως προστίθενται στο ήδη υπάρχον Δημοτικό ή Νηπιαγωγείο. Ξεκινούσαν με μία τάξη Ελληνικού σχολείου και σταδιακά λειτούργουσαν και οι υπόλοιπες, οπότε το σχολείο γινόταν πλήρες Ελληνικό.

Γυμνασιακές τάξεις λειτούργησαν σε πιο περιορισμένη κλίμακα. Η πρώτη γυμνασιακή τάξη σε ιδιωτικό εκπαιδευτήριο αρρένων της Μεσσηνίας συστήθηκε το 1880, στο σχολείο του ιερέα Γεωργίου Πουλάκου, στην Καλαμάτα, όπως μας πληροφορεί εφημερίδα της εποχής: «[...] συνιστάται και Α' γυμνασιακή τάξις, εν η, ως και εν τω Ελληνικώ σχολείω, θέλουσι διδάσκεισθαι πάντα τα υπό της Κυβερνήσεως οριζόμενα μαθήματα υπό των κ.κ. Γυμνασιάρχου και καθηγητών του ενταύθα Γυμνασίου»²⁹. Στα υπόλοιπα ιδιωτικά αρρένων, γυμνασιακές τάξεις ή

26. Σ. Γ. Τζουμελέας - Π. Δ. Παναγόπουλος, *Η εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, Δημητράκος, Αθήνα 1933, σ. 120-126.

27. Στην εγκύκλιο της 18ης Οκτωβρίου του 1883 «Περί ιδιωτικής διδασκαλίας» φαίνεται το πνεύμα του Υπουργείου για «εκκαθάρισιν της σεμνής των διδασκάλων χορείας».

28. Κώστας Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας 1833-1900*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (ΙΑΕΝ)-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, τόμ. Β', Αθήνα 1988, σ. 712.

29. Νικ. Ζερβής, «Η Καλαμάτα του περασμένου αιώνα», εφ. *Θάρρος*, 15 Ιουνίου 1997, φ. 294448, σ. 11, όπου γίνεται παραπομπή στην εφ. *Δήμος*, σε φύλλο του Αυγούστου 1880.

Εικ. 39: Η πλατεία Μαυρομιχάλη, στην Καλαμάτα, όπου στεγάστηκαν σειρά ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων.

πλήρες Γυμνάσιο λειτούργησαν μετά το 1888. Όσον αφορά τα Παρθεναγωγεία του νομού, μόνο σε τρία από αυτά λειτούργησαν γυμνασιακές τάξεις: της Καλλιόπης Καρώνη, του Παναγιώτη Βεντήρη και του Δημήτρη Επισκοπίδη. Τα υπόλοιπα λειτούργησαν αποκλειστικά ως Ελληνικά σχολεία. Η πρώτη γυμνασιακή τάξη εντοπίζεται στο Παρθεναγωγείο της Καρώνη, γύρω στα 1897. Αυτό πρέπει να ήταν και το μοναδικό μεσσηνιακό Παρθεναγωγείο με γυμνασιακές τάξεις τον 19ο αιώνα, πράγμα που δείχνει ότι το σχολείο πρωτοστάτησε στην κίνηση για ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών της περιοχής. Αξίζει να αναφέρουμε ότι ευρύτερα στον ελληνικό χώρο γυμνασιακές τάξεις στα Παρθεναγωγεία λειτούργησαν μετά το 1890³⁰.

Δεν ξέρουμε πόσα από τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια που αναγράφονται στον Πίνακα 40 απευθύνονταν σε αγόρια και πόσα ήταν Παρθεναγωγεία. Και αυτό γιατί διαπιστώσαμε περιπτώσεις Παρθεναγωγείων

30. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 228.

με διευθυντές άνδρες. Για παράδειγμα, ο Παναγιώτης Ι. Φιλόπουλος στα Φιλιατρά, οι Παναγιώτης Βεντήρης και Δημήτρης Επισκοπίδης στην Καλαμάτα, διηύθυναν ιδιωτικά εκπαιδευτήρια και για αγόρια και για κορίτσια. Το σίγουρο είναι ότι από τα 31 ιδιωτικά σχολεία του νομού, τα 10 ήταν Παρθεναγωγεία: Μαρίας Πετροπούλου, Ελένης Μαλαχατοπούλου, Παναγιώτη Ι. Φιλόπουλου, Καλλιόπης Καρώνη³¹, Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου, Ευσταθίας Μιχαλακέα, Μαρίας Σταθοπούλου, Ανθής Χρυσικοπούλου, Παναγιώτη Βεντήρη και Δημήτρη Επισκοπίδη.

Μεικτά σχολεία, φυσικά, δεν υπήρχαν. Όλα λειτουργούσαν ως αμιγή σχολεία αρρένων ή θηλέων. Ας σημειωθεί ότι η φοίτηση «αναμίξ» αγοριών και κοριτσιών αποκλειόταν· την απαγόρευε ο νόμος, την εξεταζόμενη περίοδο, «ως πρόξενο κακών». Το θέμα, βέβαια, είχε κατά καιρούς απασχολήσει τους επιθεωρητές και το Υπουργείο, αλλά χρειαζόταν χρόνος για να αλλάξει αυτή η αντίληψη. Το ζήτημα της συμφοίτησης άρχισε να αντιμετωπίζεται στην Ελλάδα από προοδευτική σκοπιά μόνο μετά το 1880³².

3. ΣΤΕΓΑΣΗ ΤΩΝ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

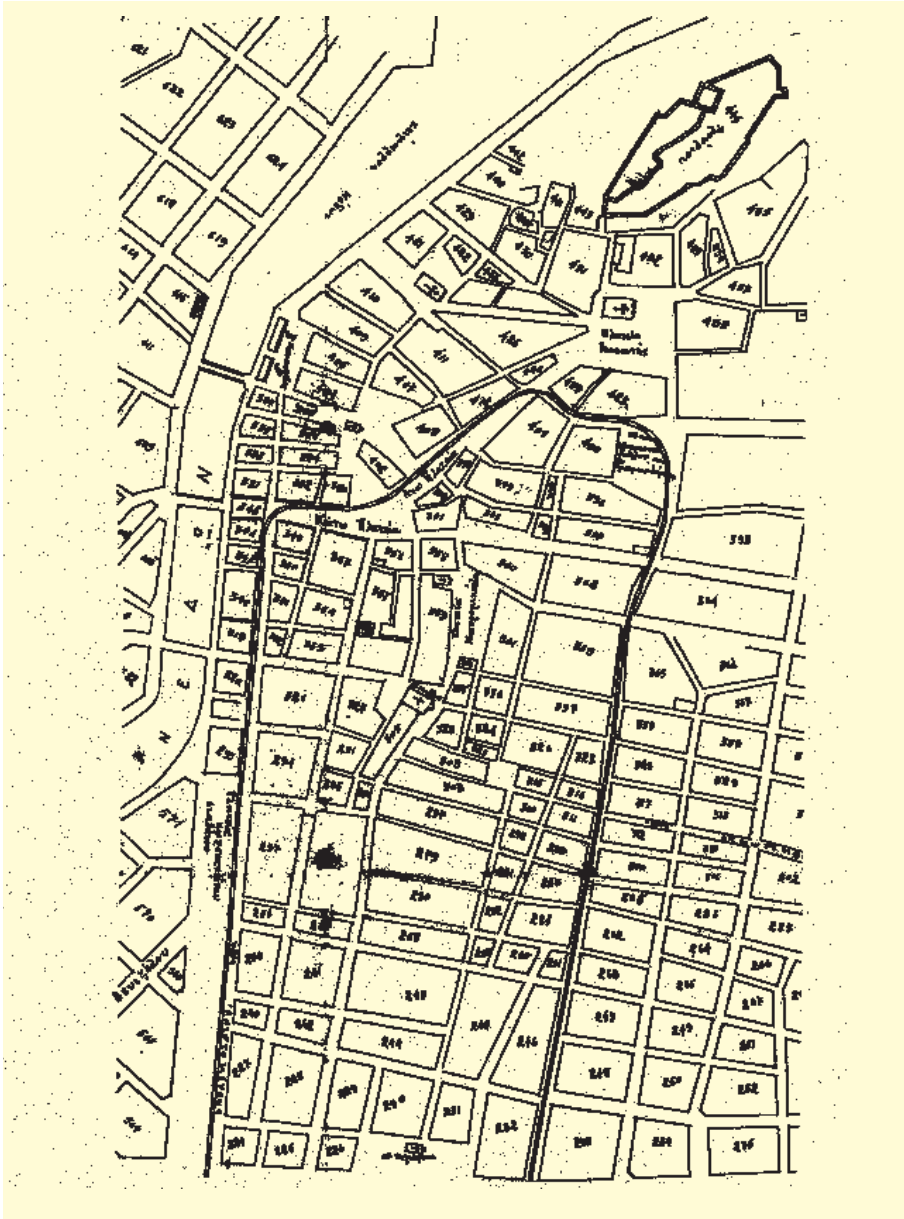
Οι μαρτυρίες μας για τη στέγαση των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων μέσης εκπαίδευσης της Μεσσηνίας είναι περιορισμένες. Αφορούν μερικά μόνον κτίρια της Καλαμάτας, που στέγαζαν τα ιδιωτικά σχολεία των Θ. Χριστόπουλου-Ι. Παπούλια, Θ. Χριστόπουλου-Κ. Σταυρόπουλου, Θ. Χριστόπουλου-Π. Βεντήρη, Π. Βεντήρη, Δ. Επισκοπίδη, Ευσταθίας Μιχαλακέα, Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου, Ανθής Χρυσικοπούλου και Καλλιόπης Καρώνη. Όλα τα παραπάνω σχολεία στεγάζονταν σε χώρους που δεν είχαν ανεγερθεί γι' αυτόν το σκοπό.

Ας σημειωθεί εδώ ότι από το 1880 είχε αρχίσει να έρχεται σε πρώτο πλάνο, ευρύτερα στον ελληνικό χώρο, μια άλλη διάσταση των σχολικών εγκαταστάσεων: η ποιότητά τους. Αυτό δηλαδή που ενδιέφερε περισ-

31. Υποθέτουμε ότι το εκπαιδευτήριο της Καλλιόπης Καρώνη, στην Καλαμάτα, περιελάμβανε μαθητές του εν λόγω σχολείου όπως οι: Ν. Πολυμενάκης, Αναστ. Στρατηγόπουλος, Ανδρ. Τσιριγώτης, Αθ. Περωτής και οι αδελφοί Ζαχαράκη. Βλ. εφ. *Ευνομία*, 17 Ιουλίου 1896.

32. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 202-203 και 284.

ΣΧΕΔ. 2: ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ, 1905.

Στα οικοδομικά τετράγωνα 362 και 431, στην Πλατεία Μαυρομιχάλη, καθώς και γύρω από το ναό του Αγίου Νικολάου, στεγάστηκαν τα ιδιωτικά σχολεία της πόλης. Στο τετράγωνο 294 βρισκόταν η οικία Κατσαούνη.

σότερο δεν ήταν τόσο ένα μόνιμο σχολικό κτίριο, όσο ένα σχολικό κτίριο κατάλληλο³³. Τα συγκεκριμένα ιδιωτικά σχολεία της Καλαμάτας στεγάζονταν σε μισθωμένα κτίρια με διαφορετικό αρχικά προορισμό, τα οποία, μερικές φορές, μετασκευάζονταν, ούτως ώστε να ανταποκρίνονται στις σχολικές λειτουργικές ανάγκες και να πληρούν τους όρους υγιεινής που προέβλεπε η υπουργική εγκύκλιος της 15ης Σεπτεμβρίου του 1871: «Το οικοδόμημα, όπου πρόκειται να ιδρυθή το διδαστήριον, πρέπει να είναι ου μόνον στερεόν, αλλά και καταλλήλως τοποθετημένον εις μέρος δηλονότι ευάερον και αθόρυβον, να μη κείται δε πλησίον άλλου σχολείου είτε δημοσίου είτε ιδιοσυντηρήτου, να έχη δε και την απαιτουμένην ευρυχωρίαν [...] όπως διδάσκωνται ούτοι [=οι μαθητές] αστενοχωρήτως [...]». Σε περίπτωση μεταστέγασης του σχολείου απαιτούνταν έγγραφη άδεια της επιτόπιας διοικητικής αρχής και ακριβής καθορισμός της νέας θέσης. Στόχος ήταν το υπό μεταφοράν σχολείο να μη στεγασθεί τελικά σε θέση όπου προϋπήρχε σχολείο, γιατί αυτή η μετατόπιση μπορεί να πρόσβαλλε «προκεκμημένα δικαιώματα» άλλου³⁴.

Με βάση μερικά μισθωτήρια συμβόλαια των συγκεκριμένων ιδιωτικών σχολείων της Καλαμάτας, που είχαμε την τύχη να επισημάνουμε, σε συνδυασμό με πληροφορίες από τον τοπικό Τύπο, μπορούμε να αποτυπώσουμε τη χωροταξική τους διάταξη (βλ. Σχεδιάγραμμα 2, σ. 240). Το ιδιωτικό εκπαιδευτήριο των Θ. Χριστόπουλου-Ι. Παπούλια στεγάστηκε το 1885 στην «πρώτη οροφή, ήτοι το αμέσως μετά το υπόγειον αρχόμενον πάτωμα» της οικίας του Χαρ. Αποστολόπουλου [=Αποστολάκη], «εις την ενορίαν της Ύπαπαντής [...] συνορευομένης [της οικίας] γύρωθεν με δρόμον και οικίαν Ιωάννου Χρυσικοπούλου», έναντι 100 δραχμών το μήνα³⁵. Το μισθωτήριο συμβόλαιο προέβλεπε μάλιστα ότι ο ιδιοκτήτης υποχρεωνόταν «ίνα εις την κάτωθεν αποθηκών μη αναδίδεται δυσώδης αποφορά εκ της αποφοράς προς τοιαύτην φύσιν εχόντων πραγμάτων, ουδέ να προκαλώνται κρότοι εις τα τοιαύτα τα οποία θέ-

33. Ελένη Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης 1821-1929*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας (ΙΑΕΝ)-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1988, σ. 145. Πβ. και Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο. Μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών, 1820-1900*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, σ. 279 κ.ε.

34. Στ. Παρίσης, *Ανωτέρα και μέση εκπαίδευσις... ό.π.*, σ. 385.

35. Η οικία αυτή βρίσκεται σήμερα στην οδό Σταδίου, απέναντι από τις σύγχρονες εγκαταστάσεις της εφημερίδας *Θάρος*.

λουσι παρενοχλή τους μαθητάς καθόσον το μισθούμενον εκμισθούται ίνα χρησιμεύση ως σχολείον»³⁶. Το 1887 το σχολείο εξακολουθούσε να στεγάζεται στην ίδια οικία, όπως προκύπτει από άλλο μισθωτήριο συμβόλαιο, σύμφωνα με το οποίο οι διευθυντές του σχολείου ενοικίασαν «το ισόγειον και το μεσαίον πάτωμα», για ένα έτος, έναντι 160 δρχ. το μήνα «ήτοι το όλον δραχμών χιλίων εννεακοσίων είκοσι, 1920»³⁷.

Στην ίδια οικία, της Ελένης χήρας Χαρ. Αποστολάκη, στεγάστηκε το 1895 και το ιδιωτικό εκπαιδευτήριο των Θ. Χριστόπουλου-Κ. Σταυρόπουλου³⁸. Επίσης, στην ίδια «καταλλήλως διασκευασθησομένη» οικία των κληρονόμων του Χαρ. Αποστολάκη στεγάστηκε το 1897 και το ιδιωτικό εκπαιδευτήριο των Θ. Χριστόπουλου-Π. Βεντήρη³⁹.

Ο Π. Βεντήρης, πριν συνεταιρισθεί με τον Θ. Χριστόπουλο, διατηρούσε δικό του ιδιωτικό σχολείο, το οποίο, το 1893, σύμφωνα με μισθωτήριο συμβόλαιο, στεγαζόταν στο ισόγειο μιας «ανωγείου οικίας» του Γεώργιου Μασουρίδη, «κειμένης [...] παρά τον ναόν του Αγ. Νικολάου του Φλαρίου, συνορευομένης γύρωθεν με δρόμον, με Ξανθού Πικουλάκη, με Μπαλή και δυτικώς μεθ' οικίαν ιδίου Μασουρίδη»⁴⁰. Το 1895 μεταστεγάστηκε, όπως αναγγέλλεται στον Τύπο της εποχής: «Ποιούμεθα γνωστόν τοις ενδιαφερομένοις ότι το ημέτερον Εκπαιδευτήριον από 1ης Σεπτεμβρίου μεταφέρεται εις την παρά την πλατείαν Μαυρομιχάλη ευρύχωρον και ευάερον οικίαν των κ. αδελφών Μιχαλακέα»⁴¹.

Στην πλατεία Μαυρομιχάλη επίσης, κοντά στον ναΐσκο των Αγίων Ταξιαρχών⁴², που σώζεται μέχρι σήμερα, στεγαζόταν το Παρθεναγωγείο της Ευσταθίας Μιχαλακέα, στο αρχοντικό του Νικ. Πανταζόπου-

36. Συμβόλαιο αρ. 15061/6.8.1885 του συμβολαιογράφου Καλαμών Παν. Χαριτόπουλου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

37. Συμβόλαιο αρ. 17602/29.10.1887 του συμβολαιογράφου Καλαμών Παν. Χαριτόπουλου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

38. εφ. *Ευνομία*, 27 Αυγούστου 1895, φ. 47, σ. 3 και 14 Ιουλίου 1896, φ. 88, σ. 4.

39. εφ. *Φαραί*, 23 Αυγούστου 1897, φ. 107.

40. Συμβόλαιο αρ. 23858/29.9.1893 του συμβολαιογράφου Καλαμών Νικ. Θ. Μαντζαβάκου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

41. εφ. *Φαραί*, 20 Αυγούστου 1895, φ. 12, σ. 4.

42. Ο ναΐσκος των Αγίων Ταξιαρχών είναι μετόχιο της Μονής Βελανιδιάς από το 1916. Ένα έγγραφο του Εκπαιδευτικού Ιερατικού Συνδέσμου Καλαμών, συνημμένο στο υπ' αρ. 88800/30.8.1918 συμβόλαιο του συμβολαιογράφου Καλαμών Νικ. Θ. Μαντζαβάκου μας πληροφορεί: «Η Μονή Βελανιδιάς κατέχει εν τη πόλει των Καλαμών και επί της πλατείας Μαυρομιχάλη Μετόχιον επονομαζόμενον "Ταξιάρχαι Μπενάκη", αποτελού-

λου, του γνωστού δωρητή της Λαϊκής Σχολής Καλαμάτας⁴³.

Στην πλατεία Μαυρομιχάλη στεγάστηκε αρχικά και το Παρθεναγωγείο της Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου⁴⁴, όμως το 1900 μεταφέρθηκε: «το από επταετίας και λίαν ευδοκίμως ενταύθα λειτουργούν ιδιωτικόν Παρθεναγωγείον της δεσποινίδος Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου» μεταστεγάζεται «εις την παρά τον Άγ. Νικόλαον ευρύχωρον και ευάερον οικίαν της Όλγας χήρας Γ. Δουζένη»⁴⁵.

Επίσης, το «νέον Παρθεναγωγείον της καλλίστης δεσποινίδος Ανθής Χρυσικοπούλου» στεγάστηκε το 1900 «εν τη παρά τον Άγ. Νικόλαον ευαέρω και ευρυχώρω οικία του Π. Κουτσομητοπούλου»⁴⁶.

Κοντά στο ναό του Αγίου Νικολάου στεγαζόταν και το Παρθεναγωγείο της Καλλιόπης Καρώνη. Συγκεκριμένα, στην «οικία Δαμηλάτου», που βρισκόταν στην προέκταση «της οδού του Αγ. Νικολάου και απέναντι του καταστήματος του κ. Β. Τζαν»⁴⁷.

Τέλος, στην Άνω Πλατεία στεγάστηκε το «Ιδιωτικόν Επιστημονικόν Ελληνικόν σχολείον» του Δημητρίου Επισκοπίδη. Διαβάζουμε στον τοπικό Τύπο: «ως σχολείον ενοικιάσθη υπό του καθηγητού κ. Δ. Επισκοπίδη η μεγάλη οικία του κ. Λεωνίδα Κωτσέα παρά την άνω πλατείαν»⁴⁸. Και, λίγες μέρες αργότερα, ο διευθυντής ενημερώνει, πάλι διά του Τύπου, τους συμπολίτες του: «[επειδή] δεν είναι αδιάφορον διά την ψυχικήν και σωματικήν υγείαν των μαθητών, αν ούτοι επί δίωρον ή και τριώρον, ως συνήθως γίνεται, διδάσκονται άνευ επαρκούς διαλείμματος, εφρόντισα ίνα το ενοικιασθέν κατάστημα έχη ευρείαν αυλήν, ώστε ελευθέρως να περιφέρονται οι μαθηταί εν αυτή και μόνη και ουχί εν τοις οδοίς συγκοινωνούντες μετ' άλλων παιδων αισχροβίων και κινδυνεύοντες εκ των διερχομένων υποζυγίων [...]»⁴⁹.

Οι παραπάνω πληροφορίες, παρά την αποσπασματικότητά τους, στοιχειοθετούν κάποια κριτήρια-προδιαγραφές που όφειλαν να πλη-

μενον εκ του Ναού, μιας μικράς αποθήκης και μικρού προαυλίου συνορευόμενον ανατολικώς με πλατείαν Μαυρομιχάλη, δυτικώς με οικίαν Β. Μιχαλακέα, μεσημβρινώς με οικίαν κληρονόμων Αχιλ. Πανταζοπούλου και προς βορράν με οδόν Ταξιαρχών».

43. εφ. *Θάρρος*, 28 Αυγούστου 1994, φ. 28613, σ. 13, άρθρο του Μ. Φερέτου.

44. εφ. *Φαράι*, 2 Ιουλίου 1895, σ. 2.

45. εφ. *Φως*, 7 Σεπτεμβρίου 1900, φ. 14, σ. 2 και 4.

46. εφ. *Φως*, 21 Σεπτεμβρίου 1900, φ. 18, σ. 3.

47. εφ. *Ευνομία*, 17 Σεπτεμβρίου 1895, φ. 49, σ. 2.

48. εφ. *Φως*, 14 Σεπτεμβρίου 1900, φ. 16, σ. 3.

49. εφ. *Φως*, 17 Σεπτεμβρίου 1900, φ. 17, σ. 4.

Εικ. 40: Ιδιωτικό εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βενετήρη (ΓΑΚ/Αρχαία Ν. Μεσσηνίας, Αρχείο Π. και Γ. Κουτσομητόπουλου).

ρούν τα διδακτήρια. Φαίνεται, λοιπόν, ότι βασικό κριτήριο επιλογής ήταν η κεντρική θέση του κτιρίου. Έτσι περιοριζόταν η απόσταση που έπρεπε να διανύσουν οι μαθητές ή μαθήτριες, ενώ, ταυτόχρονα, το σχολείο έκανε αισθητή την παρουσία του στην καρδιά της πόλης. Παρατηρούμε, πράγματι, ότι όλα τα ιδιωτικά διδακτήρια της Καλαμάτας βρίσκονταν σε κεντρικά σημεία, εκεί όπου ήταν επικεντρωμένη η εμπορική και διοικητική ζωή της πόλης. Τα περισσότερα, όπως διαπιστώνει κανείς και στο Σχεδιάγραμμα 2 της σ. 240, βρίσκονταν γύρω από την πλατεία Μαυρομιχάλη και το ναό του Αγίου Νικολάου, λιγότερα στην Άνω Πλατεία⁵⁰, ενώ στο κτίριο του Χαρ. Αποστολάκη, επί της σημερινής οδού Σταδίου, στεγάστηκαν κατά καιρούς τρία ιδιωτικά σχολεία, πράγμα που μαρτυρεί την καταλληλότητα του συγκεκριμένου οικήματος για σχολική χρήση.

Εάν όμως η χωροθέτηση των σχολείων και η εύκολη πρόσβαση αποτελούσε βασικό πλεονέκτημα, το σίγουρο είναι ότι δεν αρκούσε. Γι' αυτό οι διευθυντές των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων φρόντιζαν τα κτίρια να πληρούν κι άλλους όρους, ούτως ώστε να ασκούν θετική επίδραση στην ψυχική και σωματική υγεία των παιδιών. Έτσι, όπως είδαμε, τα διδακτήρια παρουσιάζονται ως «ευάερα», «ευρύχωρα» και προστατεύονταν από δραστηριότητες ανθυγιεινές («δυσώδης αποφορά εκ της αποφοράς προς τοιαύτην φύσιν εχόντων πραγμάτων») ή θορυβώδεις («κρότους»), εξασφαλίζοντας έτσι τη διεξαγωγή των μαθημάτων μέσα σε ηρεμία. Επίσης, επιδιωκόταν να διαθέτουν «ευρείαν αυλήν», ο ρόλος της οποίας ήταν όχι μόνον να εξασφαλίσει την άσκηση και σωματική υγεία των παιδιών, αλλά και να τα αποτραβήξει από το δρόμο, προφυλάσσοντάς τα από τους «πειρασμούς» της καθημερινότητας των πόλεων: «οι μαθηταί [...] ουχί εν τοις οδοίς συγκοινωνούντες μετ' άλλων παιδων αισχροβίων». Το σχολικό κτίριο, δηλαδή, γινόταν αντιληπτό ως χώρος προστατευμένος από κάθε βλαβερή, ηθικά ή φυσικά, δραστηριότητα. Ο προβληματισμός αυτός δεν ήταν νέος στην παιδαγωγική και αρχιτεκτονική σκέψη της Ευρώπης. Ήδη στο *De re aedificatoria* ο Alberti, αναφερόμενος στην καταλληλότητα των σχολείων, επαναλαμβάνει τους κανόνες που εφάρμοζαν οι αρχαίοι για τα γυμναστήρια, «συμπληρώνοντάς τους όμως κυρίως σε ό,τι αφορά την επιλογή της θέσης του σχο-

50. Η Άνω Πλατεία βρισκόταν μεταξύ της Κάτω Πλατείας (σήμερα Πλατεία 23ης Μαρτίου) και της Πλατείας Ύπαπαντής.

λείου μακριά από το θόρυβο, τις δυσσομίες, τους αργόσχολους πολίτες και το πλήθος»⁵¹.

4. ΤΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Τα προγράμματα μαθημάτων και τα διδακτικά βιβλία των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων μέσης εκπαίδευσης έπρεπε να είναι «κατ' είδος, κατά χρόνον διδασκαλίας και κατά τάξιν, ταυτά τοις εν τοις Δημοσίοις Εκπαιδευτηρίοις διδασκομένοις»⁵². Για το λόγο αυτό οι διευθυντές των ιδιωτικών, στο τέλος του σχολικού έτους, όφειλαν να υποβάλουν στο Υπουργείο Παιδείας, «εις την έγκρισιν της Κυβερνήσεως [...] το πρόγραμμα των παραδοθησομένων το επιόν χειμερινόν εξάμηνον μαθημάτων, σημειούντες απέναντι εκάστου μαθήματος τον διδάξοντα αυτό και το διδακτικόν βιβλίον». Στόχος ήταν το κράτος να «διατηρή και τα ιδιωτικά ταύτα εις ην και τα δημόσια παιδευτήρια κατάστασιν»⁵³.

Στην πράξη, βέβαια, τα προγράμματα των ιδιωτικών σχολείων παρουσίαζαν σοβαρές αποκλίσεις από τα αντίστοιχα δημόσια. Υπήρχε, δηλαδή, απόσταση μεταξύ του θεσμικού πλαισίου και της εκπαιδευτικής πραγματικότητας⁵⁴. Οι πηγές με βάση τις οποίες μπορούμε να ανιχνεύσουμε τα προγράμματα αυτά και τις ιδιαιτερότητές τους περιορίζονται, δυστυχώς, σε ελάχιστα τοπικά περιοδικά και εφημερίδες· ωστόσο, εκεί, αποκρυσταλλώνονται, σε ικανοποιητικό βαθμό, οι προσανατολισμοί της ιδιωτικής μέσης εκπαίδευσης.

Οι πηγές αυτές μας δείχνουν, λοιπόν, ότι τα προγράμματα των ιδιωτικών σχολείων αρρένων, εκτός από αρχαία ελληνικά, νέα ελληνικά,

51. Βλ. Ελ. Καλαφάτη, *ό.π.*, σ. 65-66.

52. Εγκύκλιος της 15ης Σεπτεμβρίου 1884, του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως προς τους γυμνασιάρχες, «Περί επιτηρήσεως των Ιδιωτικών Παιδευτηρίων» (Στ. Παρίσης, *Ανωτέρα και μέση εκπαίδευσις... ό.π.*, σ. 517-519). Άλλωστε, το διάταγμα της 31ης Δεκεμβρίου του 1836 προέβλεπε για τα ιδιωτικά σχολεία: «ο οργανισμός αυτών χρεωστεί να ήναι κατά πάντα ομοιόμορφος με τον των Ελληνικών σχολείων του κράτους και τον των αντιστοιχουσών τάξεων του Γυμνασίου, τόσοσιν ως προς τον αριθμόν, όσον και τας απαιτουμένας απ' αυτόν ιδιότητας και προς την διάταξιν των μαθημάτων και των διδακτικών βιβλίων».

53. Στ. Παρίσης, *ό.π.*, σ. 316-317, 327.

54. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία 1834-1914. Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προσεγγίσεις*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας (ΙΑΕΝ)-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1988, σ. 19-20.

ιστορία, λατινικά, μαθηματικά, φυσικά, γεωγραφία, γυμναστική, μουσική και γαλλικά⁵⁵ περιελάμβαναν και «εμπορικά μαθήματα» (π.χ. διπλογραφία)⁵⁶, στοιχείο διαφοροποίησης προς μια προοδευτική κατεύθυνση, που ταυτόχρονα αντανακλούσε και τις απαιτήσεις της εποχής. Το μάθημα της διπλογραφίας, για παράδειγμα, αποτελεί, πιθανότατα, απότοκο των εμπορικών σχέσεων της καλαματιανής κοινωνίας με ευρωπαϊκά κράτη, για παράδειγμα τη Γαλλία (μετάξι, σταφίδα κλπ.). Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι η ιδιωτική πρωτοβουλία ήταν πιο ευέλικτη σε σχέση με τις νέες ανάγκες. Έτσι, στον τοπικό Τύπο παρατηρούμε ότι παραδίδονταν ακόμη και ιδιαίτερα μαθήματα «διπλογραφίας και εμπορικής αλληλογραφίας». Διαβάζουμε, έτσι, σε διαφημιστική αγγελία του καθηγητή Β. Οικονομίδη: «Προς τους επιθυμούντας ν' ακολουθήσωσι το εμπόριον νέους διδάσκονται τα ανωτέρω μαθήματα θεωρητικώς και πρακτικώς ως και γραμμάτια, οπισθογραφήσεις, φορτωτικά, τιμολόγια, εκκαθαρίσεις παλαιών και νέων βιβλίων και εμπορικοί λογαριασμοί. Η εκμάθησις γενήσεται εντός δύο μηνών»⁵⁷.

Παρόμοιος πρέπει να ήταν και ο ρόλος του μαθήματος των γαλλικών. Η εκμάθηση δηλαδή της γαλλικής γλώσσας θεωρούνταν από την τοπική κοινωνία απαραίτητο εφόδιο για την επαγγελματική αποκατάσταση των αγοριών της. Διαβάζουμε σε αγγελία του εκπαιδευτηρίου του Παναγιώτη Βεντήρη: «[...] προσέτι δε ποιούμεθα γνωστόν ότι [...] συνεστήσαμεν διά τους βουλομένους ιδίας τάξεις και καθ' ωρισμένας ώρας προς εκμάθησιν της τε γαλλικής γλώσσης, απαιρητήτου ούσης εν τε τη καθόλου επιστήμη, τω εμπορίω και εν παντί κοινωνικώ επαγγέλματι»⁵⁸. Η διαπίστωση αυτή συνιστά, αναμφίβολα, στοιχείο διαφοροποίησης των προσανατολισμών της ιδιωτικής εκπαίδευσης αρρένων από την αντίστοιχη των Παρθεναγωγείων, όπου η γαλλική γλώσσα λειτούργουσε περισσότερο ως «συρμός».

55. Μαρία Ν. Αθανασιάδη, «Συμπλήρωσις επί της ιστορίας του Γυμνασίου μας», περ. *Φιλιατρά*, τόμ. ΣΤ', τχ. 58-59, Απρίλιος-Σεπτέμβριος 1971, σ. 101. Βλ. επίσης εφ. *Φαραί*, 18 Αυγούστου 1896, φ. 60, σ. 4 και 27 Οκτωβρίου 1896, φ. 68, σ. 3.

56. Στο ιδιωτικό εκπαιδευτήριο του Παναγιώτη Βεντήρη είχε προσληφθεί για τη διδασκαλία της διπλογραφίας (διπλογραφία: σύστημα τήρησης λογιστικών βιβλίων με διπλή εγγραφή, δηλαδή με χρέωση ενός λογαριασμού και με αντίστοιχη πίστωση ενός άλλου· διπλογραφικό σύστημα) ο καθηγητής Θ. Κουσουλάκος. Βλ. εφ. *Φαραί*, 27 Οκτωβρίου 1896, φ. 68, σ. 4.

57. εφ. *Ευνομία*, 6 Οκτωβρίου 1896, φ. 99, σ. 2.

58. εφ. *Φαραί*, 27 Οκτωβρίου 1896, φ. 68, σ. 4.

Εικ. 41: Το σπίτι της Καλλιόπης Καρώνη-Πλεμμενοπούλου, επί της οδού Φαρών, στην Καλαμάτα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, δωρεά Σύλβιας Κουτουμάνου).

Τα προγράμματα των Παρθεναγωγείων του νομού (πληροφορίες έχουμε μόνο για τα σχολεία της Καλαμάτας) φαίνεται ότι ήταν προσανατολισμένα προς μια ευρωπαϊκή γυναικεία μόρφωση, ακολουθώντας το πνεύμα της εποχής, της δεκαετίας του 1890: περιελάμβαναν ξένες γλώσσες, μουσική, χορό, καλούς τρόπους, και ήταν βασισμένα στις σύγχρονες παιδαγωγικές μεθόδους. Αξίζει να αναφέρουμε ότι μόλις το 1893 δημοσιεύθηκαν από το Υπουργείο Παιδείας τα πρώτα προγράμματα μαθημάτων για τα Παρθεναγωγεία της χώρας, που λειτουργούσαν ως τότε χωρίς ειδική νομοθετική ρύθμιση⁵⁹.

Σαφή εικόνα σχηματίζουμε από τις πληροφορίες που είχαμε την τύχη να συγκεντρώσουμε, κυρίως, για το καλαματιανό Παρθεναγωγείο της Καλλιόπης Καρώνη. Το σχολείο, έπειτα από πέντε περίπου χρόνια λειτουργίας, είχε εξελιχθεί σε ένα από τα καλύτερα της Πελοποννήσου, σύμφωνα με ομολογία της βασίλισσας Όλγας, κατά την επίσκεψη της βασιλικής οικογένειας στην Καλαμάτα, το 1898. Ο Τύπος της εποχής, αναφερόμενος στην επίσκεψη, γράφει: «Η Α.Μ. η Βασίλισσα μετά της πριγκιπίσσης Μαρίας επεσκέφθησαν [...] το παρά της δεσποινίδος Καλλιόπης Καρώνη διευθυνόμενον μέγα ιδιωτικόν Παρθεναγωγείον

59. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 15.

της πόλεως [...]. Η Α.Μ. η Βασίλισσα κατά το δείπνον της εσπέρας [...] απευθυνομένη προς τον παρακαθήμενον Πρόεδρον των ενταύθα Πρωτοδικών κ. Χρηστόπουλον απηύθυνε τα εξής: «Σήμερον κ. Χρηστόπουλε, επεσκέφθην το Παρθεναγωγείον της δεσποινίδος Καρώνη. [...] είσθε ευτυχείς διότι έχετε ενταύθα λαμπρώς κατηρτισμένον Παρθεναγωγείον το οποίον δεν απήντησα εις άλλας πόλεις της Πελοποννήσου»⁶⁰.

Ανάμεσα στα διδασκόμενα μαθήματα (ελληνικά, φυσικομαθηματικά, ιστορία, γεωγραφία), προνομιακή θέση κατείχαν τα θρησκευτικά, απηχώντας το πνεύμα της εποχής. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι μια δημόσια επιστολή ενός γονέα, του Λεωνίδα Καπετανάκη, προς τη διευθύντρια του εν λόγω Παρθεναγωγείου. Ο Καπετανάκης ζητούσε από την Καρώνη, «εν ονόματι» κι άλλων γονέων, «να προσλάβη [...] πρόσωπον ικανόν και ειδικώς διά την τοιαύτην προωρισμένην διδασκαλίαν [των θρησκευτικών]», προκειμένου να εμφυσήσει στις μαθήτριες τα παραγγέλματα «της θείας ημών θρησκείας, ων απαράμιλλος και ανεξάντλητος είναι η σοφία, δυσθεώρητον το ύψος, ανυπέμβλητον το μεγαλείον, ανυπολόγιστος δε η χρησιμότης και η ωφέλεια εις πάντα εν γένει άνθρωπον κατ' εξοχήν δε εις τας αδιαπλάστους έτι ταύτας υπάρξεις»⁶¹.

Στο πρόγραμμα συμπεριλαμβανόταν και το μάθημα της γυμναστικής, κάτι που αποτελεί, αναμφισβήτητα, τεκμήριο προοδευτικότητας. Σημειώνουμε ότι η γυμναστική άρχισε να διδάσκεται στα Παρθεναγωγεία της χώρας μόνο μετά το 1890, με εξαίρεση το Παρθεναγωγείο της Αικ. Λασκαρίδου στην Αθήνα, η οποία είχε συμπεριλάβει το μάθημα στα προγράμματά της πολύ νωρίτερα⁶². Ενδεικτικό, επίσης, του πνεύματος που επικρατούσε στο συγκεκριμένο σχολείο είναι ότι είχε ενστερνισθεί την προοδευτική συνήθεια των ανοιξιάτικων εκδρομών⁶³, που πρωτοεφαρμόστηκε στα Παρθεναγωγεία της Αθήνας γύρω στο 1888⁶⁴.

60. εφ. *Ευνομία*, 10 Μαΐου 1898, φ. 155, σ. 3.

61. εφ. *Ευνομία*, 14 Ιουλίου 1896, φ. 88, σ. 2.

62. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 224-226.

63. Στις 2 Μαΐου 1902 το Παρθεναγωγείο της Καρώνη είχε πραγματοποιήσει εκδρομή στο «[...] απέραντον κτήμα του κ. Γεωργαντάκη [...]». Η εκδρομή ηρτύετο με ελληνικόν χορόν, με τραγούδια εύμορφα και με Γερμανικήν μουσικήν ακόμη, με θαυμάσιον αέρα και θέαν προς την παραλίαν, και έτσι τα κορίτσια μας μανθάνουν εκεί να αγαπούν την φύσιν και την ζωήν του αγρού διηρησμένην από τους κάλυκας των ρόδων της Πρωτομαγιάς». Βλ. εφ. *Φως*, 2 Μαΐου 1902, φ. 177, σ. 3.

64. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 226.

Εικ. 42: Η Καλλιόπη Καρώνη-Πλεμμενοπούλου, διευθύντρια Παρθεναγωγείου (ΓΑΚ/Αρχαία Ν. Μεσσηνίας, δωρεά Σύλβιας Κουτουμάνου).

Ιδιαίτερη έμφαση δινόταν στις ξένες γλώσσες, προπαντός στην εκμάθηση της γαλλικής. Προαιρετικά διδάσκονταν και άλλες ξένες γλώσσες, όπως η αγγλική στο Παρθεναγωγείο της Καρώνη από το 1898⁶⁵, ενώ στο Παρθεναγωγείο της Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου εισήχθη η διδασκαλία των γερμανικών και ιταλικών (επίσης το 1898)⁶⁶.

Δεν έλειπαν, βέβαια, τα μαθήματα της μουσικής (ιδιαίτερα της φωνητικής μουσικής και του κλειδοκυμβάλου), του χορού, της πλαστικής,

65. εφ. *Φως*, 13 Σεπτεμβρίου 1898, φ. 169, σ. 4.

66. εφ. *Ευνομία*, 27 Αυγούστου 1898, φ. 168, σ. 3.

της ανθοκομίας,⁶⁷ της μαγειρικής⁶⁸, της κοπτικής-ραπτικής⁶⁹, της πυρογραφίας⁷⁰ και της ζωγραφικής. Μάλιστα, στο παρθεναγωγείο της Καρώνη υπήρχε ειδική τάξη ζωγραφικής «εν η εισί δεκταί επί συμφέρουσι διδάκτροις και Δεσποινίδες άλλαι ως μαθήτριάι»⁷¹.

Αξίζει να παραθέσουμε, εδώ, μερικά αποσπάσματα από δημοσιεύματα του τοπικού Τύπου, που προβάλλουν με ιδιαίτερη έμφαση τη συμβολή των οικιακών τεχνών στη συντήρηση και αναπαραγωγή του οικογενειακού πλούτου: «Εάν η Μουσική και η Ζωγραφική εξευγενίζουν την ψυχήν και τα αισθήματα, η Γυμναστική και ο χορός ρωννύουσι τα σώματα ευπαγή, ευμελή και υγιά αυτά απεργαζόμενα, η χειροτεχνία, δηλαδή το κόπτειν, το ράπτειν, το ποικίλλειν [=κέντημα] και το μαγειρεύειν ακόμη, είναι εκ των ων ουκ άνευ διά τας κορασίδας μιας επαρχιακής πόλεως ως αι Καλάμαι»⁷². Και, επίσης: «[...] ομού με τα γράμματα και τα χειροτεχνήματα είναι ανάγκη αι θυγατέρες των να γνωρίζουσιν από οικιακάς εργασίας και να ασχολώνται εν αυταίς, ελαττούσαι ούτω τας πολλές και ποικίλας δαπάνας, ας ο νεώτερος βίος εν τη οικογενεία απαιτεί εν τε τη ενδυμασία και τη τροφή»⁷³, αλλά και σε περίπτωση που η τύχη έθετε το κορίτσι «υπεράνω υλικών αναγκών» θα μπορούσε «να ενασκήση τελεσφόρως την επί των υπηρετών εποπτείαν και τον έλεγχον»⁷⁴.

Πρέπει να τονιστεί το γεγονός ότι το σχολείο της Καρώνη κατέβαλλε προσπάθεια να δώσει επαγγελματική κατεύθυνση στη φοίτηση. Συγκεκριμένα:

Πρώτον, είχε ιδρυθεί σ' αυτό ειδική τάξη κοπτικής-ραπτικής όπου

67. εφ. *Ευνομία*, 13 Σεπτεμβρίου 1898, φ. 169, σ. 4.

68. Στο απόσπασμα άρθρου της Κ. Παρρέν, που παρατίθεται, φαίνεται η σκοπιμότητα της διδασκαλίας της μαγειρικής στα κορίτσια: «Και το θέαμα μαγειρευομένων φαγητών, εάν δεν είναι εξ ίσου καλλιτεχνικόν, ως το θέαμα θεατρικής παραστάσεως, έχει όμως αναντιρρήτως την ποιήσιν του και την γραφικότητά του, αφού εκ της ζωογόνου εκείνης του πυρός εστίας εξαρτάται η υγεία και η ευμάρεια της οικογενείας κατά το πλείστον δε και η αρμονία και η ευδαιμονία και των συζύγων και των τέκνων». Παρατίθεται στο Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών 1830-1910*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας (ΙΑΕΝ)-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ. 461.

69. εφ. *Ευνομία*, 18 Σεπτεμβρίου 1894, φ. 1, σ. 2.

70. εφ. *Θάρρος*, 30 Σεπτεμβρίου 1906.

71. εφ. *Φαράι*, 27 Νοεμβρίου 1896, φ. 25.

72. εφ. *Ευνομία*, 14 Ιουλίου 1896, φ. 88, σ. 2.

73. εφ. *Ευνομία*, 18 Σεπτεμβρίου 1894, φ. 1, σ. 3.

74. εφ. *Ευνομία*, 14 Ιουλίου 1896, φ. 88, σ. 2.

μπορούσαν να φοιτήσουν και απόφοιτες άλλων Παρθεναγωγείων. Διαβάζουμε σε καλαματιανή εφημερίδα⁷⁵ το 1894: «Καθ' ἄς δε ἔχομεν πληροφορίας κατά το ἔτος τούτο εν ιδιαιτέρω τμήματι του αυτού Παρθεναγωγείου [Καλλιόπης Καρώνη] διευθυνομένου υπό της αδελφῆς τῆς διευθυντρίας δεσποινίδος Κατίνας Καρώνη, θα διδάσκωνται εις τας αποφοίτους του αυτού ἢ και ἄλλων Εκπαιδευτηρίων, ἡ ραπτική και ἡ κοπτική και ἄλλα πρακτικά μαθήματα περί των εν τῷ οἴκῳ εργασιῶν των δεσποινίδων εις τρόπον ὥστε το τμήμα τούτο καθίσταται πρακτικῆ σχολῆ διαφόρων χρησίμων γνώσεων εις τὰ κοράσια». Υπογραμμίζουμε ὅτι ἤδη ἀπό το 1886, με το Β.Δ. τῆς 13ης Μαρτίου, το Υπουργεῖο εἶχε καθορίσει τὰ προσόντα των «διδασκαλισσῶν των εργοχείρων», δεδομένου ὅτι οἱ ὥρες που αφιερώνονταν στα εργοχεῖρα ἦταν πολλές και απαιτοῦνταν ειδικές γνώσεις για τὴν διδασκαλία τους.

Δεύτερον, ἔδινε «πτυχίον διδασκαλίσεως». Μέχρι το 1898, οἱ ἀπόφοιτες του Παρθεναγωγείου τῆς Καρώνη εἶχαν τὴν δυνατότητα να εἰσέρχονται ἀπ' ευθείας στο Διδασκαλεῖο τῆς Αθήνας. Ἀπό το 1898 ὁμως το συγκεκριμένο εκπαιδευτήριον εἶχε τὴν δυνατότητα να χορηγεί, το ἴδιο, πτυχίον δασκάλας στις μαθήτριές του, ὅπως επιβεβαιώνεται ἀπὸ τις διαφημιστικὲς ἀγγελίες που δημοσιεύονταν στον τοπικὸ Τύπο: «Ευχαρίστως ἀναγγέλλομεν ὅτι το ἐνταῦθα Παρθεναγωγεῖον τῆς κ. Καλλιόπης Καρώνη οσημέραι καταρτίζεται πληρέστερον και συμφώνως προς το νεωστὶ ἐκδοθέν πρόγραμμα του Υπουργεῖου τείνον να πληρώσῃ σπουδαιοτάτην ἔλλειψιν διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν των θηλέων καθ' ἡμᾶς ὄχι μόνον ἐν Καλάμαις ἀλλὰ καθ' ὅλον τον νομόν [...]. Κατήρτισε δε και δύο ἐτι τάξεις Ἀνωτέρου πλήρους Παρθεναγωγείου ἀφ' ὧν χορηγείται ἀπολυτήριον και εἰσοδος εις το ἐν Αθήναις Διδασκαλεῖον προς ἀπόκτησιν διπλώματος ἀπ' ευθείας»⁷⁶. Επίσης: «Ὅχι πλέον εις Αθήνας. Συνεπλήρωθη ολόκληρον το εκπαιδευτικόν σύστημα τῆς Μέσης Ἐκπαιδύσεως συνεπεῖα νομίμου ἀδείας. Ἐκάστη μαθήτρια δύναται να λαμβάνῃ ἐνταῦθα πτυχίον διδασκαλίσεως»⁷⁷. Αξίζει να ἐπισημανθεῖ ὅτι μόλις το 1892 εἶχε παραχωρηθεῖ στα ἰδιωτικὰ Παρθεναγωγεία το δικαίωμα να ἐκπαιδεύουν δασκάλες, το ὁποῖο μέχρι τότε αποτελοῦσε ἀποκλειστικὸ προνόμιον του σχολεῖου τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας⁷⁸. Το γεγονός

75. ἐφ. *Ευνομία*, 18 Σεπτεμβρίου 1894, φ. 1, σ. 2.

76. ἐφ. *Ευνομία*, 7 Δεκεμβρίου 1897.

77. ἐφ. *Ευνομία*, 13 Σεπτεμβρίου 1898.

78. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, ὁ.π., σ. 227.

έχει ιδιαίτερη σημασία, αν σκεφτούμε ότι το διδασκαλικό επάγγελμα αποτελούσε την κύρια, αν όχι και τη μοναδική, πιθανότητα επαγγελματικής αποκατάστασης των κοριτσιών της εποχής.

Πρέπει, ολοκληρώνοντας, να αναφέρουμε ότι στο τέλος της σχολικής χρονιάς, τον μήνα Ιούνιο, γινόταν ο έλεγχος της επίδοσης των μαθητών και μαθητριών «μετά πάσης ακριβείας και αυστηρότητος και υποχρεομένων πάντων των καθηγητών ή διδασκάλων να ώσι παρόντες εις την εξέτασιν πάντων των μαθημάτων»⁷⁹. Δημόσια, ενώπιον αρχών και κοινού⁸⁰, γινόταν και ο έλεγχος, γενικότερα, της ποιότητας της δουλειάς του κάθε εκπαιδευτηρίου, αρρένων ή Παρθεναγωγείου. Το πρόγραμμα προέβλεπε διάφορες εκδηλώσεις, που μπορούσαν να διαρκέσουν και τρεις ημέρες⁸¹, και περιελάμβαναν εξετάσεις σε γνωστικό επίπεδο,

79. Η ημερομηνία έναρξης των «ενιαυσίων εξετάσεων» καθοριζόταν από το διευθυντή του εκπαιδευτηρίου κατόπιν συνεννοήσεως «μετά του οικείου Γυμνασιάρχου». Βλ. Στ. Παρίσης, *ό.π.*, σ. 327-329.

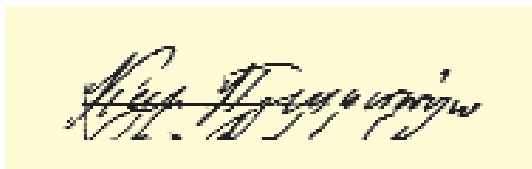
80. «Η εν τω Εκπαιδευτηρίω τούτω [του Πουλάκου] πρόοδος και πνευματική μόρφωσις των μαθητών λίαν επαινετή παρετηρήθη, κατά την ομόφωνον των κατά τας εξετάσεις παρασάντων γνώμην». Βλ. εφ. *Ευνομία*, 11 Ιουνίου 1895, φ. 36, σ. 2.

Επίσης: «Η ευγενής Διευθύντρια [Κ. Καρώνη] κατά τας εξετάσεις καλεί τους γονεάς και οικείους των μαθητριών, ως και πάντα φιλόμουσον, ίνα την γενομένην εργασία εις τον κοινόν παραδώση έλεγχον. Καθ' ά δε διαβεβαίωσαν ημάς, κατά τας εξετάσεις, χορός μαθητριών εντέχνως ησηκμένων και αλτήρας ή κοντούς ανά χείρας πάλλουσαι εν ρυθμώ προς τον ήχον κλειδοκυμβάλου, θέλουσι καταθέλξει και ενθουσιάσει τους θεατάς». Βλ. εφ. *Ευνομία*, 18 Ιουνίου 1895, φ. 37, σ. 3.

Αναφέρουμε εδώ ότι στην Καλαμάτα, το 1898, υπήρχε ειδικό κατάστημα, το ξυλεμπορικό του Π. Α. Σπυρόπουλου, που μπορούσε να προμηθεύσει, κατόπιν παραγγελίας, κλειδοκύμβαλα από το εργοστάσιο της Αυστρίας ENRICO BREMITG, διαφόρων ειδών και τιμών, από 285 φιορίνια έως 490 φιορίνια το καθένα. Βλ. εφ. *Ευνομία*, 12 Δεκεμβρίου 1898, φ. 181, σ. 3. Η πρώτη μαρτυρία για ύπαρξη πιάνου στον ελληνικό χώρο χρονολογείται από το 1802. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα είχε ολότελα καθιερωθεί: «τας κιθάρας διεδέχθη προς επίδειξιν ψευδοπολιτισμού το κλειδοκύμβαλον». Βλ. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, β' έκδ., Ε.Μ.Ν.Ε. - Μνήμων, Αθήνα 1998, σ. 127-128.

81. «Εις σεμνήν τελετήν παρέστη την παρελθούσαν Κυριακήν εν τω νεοδημίτω μεγάρω Κατσαούνη ό,τι εκλεκτόν περιέχει η ημετέρα πόλις εξ αμφοτέρων των φύλων. Ετελούντο αι ετήσιαι εξετάσεις του Ιδιωτικού Παρθεναγωγείου της δεσποινίδος Καλλιόπης Καρώνη, αίτινες εξακολουθήσασαι και την επιούσαν και την μεθεπομένην επεραιώθησαν το μεσονύκτιον της παρελθούσης Τετάρτης διά της διδασκαλίας ωραίων και ηθικών δραματιδίων και κωμωδιών. Η επίδοσις και η εκ των εξετάσεων διεξαχθεισών μετά πάσης της αυστηρότητος υπό την επιτήρησιν του κ. Νομάρχου και του κ. Γυμνασιάρχου εντύπως υπήρξεν αρίστη». Βλ. εφ. *Φαράι*, 28 Ιουνίου 1898, φ. 145, σ. 3.

απαγγελίες, γυμναστικές επιδείξεις, αλλά και θεατρικές παραστάσεις⁸², μερικές φορές μάλιστα και στα γαλλικά⁸³. Όλα αυτά γνώριζαν έντονη προβολή και δημοσιότητα, γιατί οι διευθυντές των σχολείων, που δεν έπαυαν να είναι και επιχειρηματίες, στόχευαν στην επίδειξη της δουλειάς τους, της πνευματικής και ηθικής προσφοράς τους⁸⁴ και, γενικότερα, στη διατρέφωση της ανωτερότητάς τους έναντι των δημοσίων σχολείων: αυτός ήταν και ο απώτερος στόχος τους, αφού κάτι τέτοιο θα τους εξασφάλιζε σίγουρη «πελατεία» μαθητών και μαθητριών. Ταυτόχρονα, για την τοπική κοινωνία οι εκδηλώσεις αυτές αποτελούσαν σπουδαίο κοινωνικό γεγονός, με πολιτιστικές και ψυχαγωγικές διαστάσεις.

Εικ. 43: Η υπογραφή της Καλλιόπης Καρώνη-Πλεμμενοπούλου («Έκθεση απογραφής», α.α. 17.247/17.10.1919, του συμβολαιογράφου Καλαμάτας Παναγιώτη Καλλιάνη).

82. Ενδεικτικά παραθέτουμε το «Πρόγραμμα των διδαχθησομένων έργων», στο Παρθεναγωγείο της Καλλιόπης Καρώνη, τον Ιούνιο του 1898, όπως το καταγράφει η εφ. *Ευνομία* (24 Ιουνίου 1898, φ. 160, σ. 2): «Μέρος Α': ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΗ μετά μουσικής. Μέρος Β': ΤΟ ΔΩΡΟΝ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΧΡΟΝΙΑΣ (Δράμα μονόπρακτον). Μέρος Γ': ΟΙ ΜΙΚΡΟΙ ΝΑΠΟΛΙΤΑΝΟΙ ΑΛΙΕΙΣ (Κωμωδία γαλλική εις 2 πράξεις). Μέρος Δ': Ο ΑΓΓΕΛΟΣ ΦΥΛΑΞ (Δράμα γαλλικόν εις 2 πράξεις). Μέρος Ε': ΑΙ ΜΙΚΡΑΙ ΒΡΕΤΑΝΑΙ ΚΛΩΣΤΡΙΑΙ (Κωμωδία γαλλική εις 2 πράξεις). Μέρος ΣΤ': ΤΟ ΤΡΑΠΕΖΙ (Κωμωδία μονόπρακτος). Μέρος Ζ': ΟΙ ΚΥΝΗΓΟΙ ή Η ΠΕΣΟΥΣΑ ΦΩΛΕΑ (Κωμωδία γαλλική εις 2 πράξεις)».

83. «Την προχθές δε Τετάρτην δράμα γαλλιστί παρέστησαν αι μαθήτριαι και κωμωδιάν μετά ταύτα [...]». Βλ. εφ. *Ευνομία*, 2 Ιουλίου 1895, φ. 39, σ. 3.

84. «Σήμερον (περί ώραν 8ην π.μ.) άρχονται αι εξετάσεις του Ιδιωτικού Εκπαιδευτηρίου του ρέκτου Διευθυντού κ. Π. Βεντήρη. [...] Τοιαύτα ιδρύματα στενώς συνδεόμενα μετά της ηθικής και πνευματικής αναπτύξεως της νεολαίας, δέον αείποτε να επισύρωσι την προσοχήν και την εκτίμησιν ημών, οίτινες, αμέτοχοι παθών, ανάγκη τον δικαίον να απονέμωμεν έπαινον εις τους καλώς αθλούντας, τουναντίον δε να καυτηριάζωμεν μετά παρηγσίας τους ραθυμούντας». Βλ. εφ. *Ευνομία*, 18 Ιουνίου 1895, φ. 37, σ. 3.

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ

Στάθηκε αδύνατο να προσδιορίσουμε το μαθητικό δυναμικό των ιδιωτικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης που λειτούργησαν στη Μεσσηνία, κατά την εξεταζόμενη περίοδο⁸⁵. Αφενός, δεν έχουν διασωθεί τα αρχεία τους, και αφετέρου θεωρούμε επισφαλή τα αριθμητικά στοιχεία που επισημάναμε⁸⁶. Παρ' όλα αυτά, θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε την κοινωνικοεπαγγελματική προέλευση των μαθητών των σχολείων αυτών, με βάση τις μετεγγραφές. Θα παρακολουθήσουμε, δηλαδή, τους μαθητές που εγκαταλείπουν τα ιδιωτικά και συνεχίζουν τη φοίτησή τους σε δημόσια σχολεία. Τα στοιχεία προκύπτουν από τη στήλη «Τεκμήριον εγγραφής» των μαθητολογίων των δημόσιων σχολείων, όπου σημειώνεται το σχολείο προέλευσης του μαθητή. Από το σύνολο των μετεγγραφέντων επιλέξαμε τους προερχόμενους από δύο ιδιωτικά σχολεία: τα εκπαιδευτήρια αρρένων του Π. Βεντήρη (Πίνακας 41) και του Β. Στεφανούρη (Πίνακας 42): το πρώτο βρίσκεται σε αστικό και το δεύτερο σε αγροτικό χώρο.

85. Περιοριζόμαστε να καταγράψουμε μερικά ονοματεπώνυμα μαθητών και μαθητριών των ιδιωτικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης του νομού, που συγκεντρώσαμε από τοπικά περιοδικά και εφημερίδες. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονται και παιδιά που ανήκαν σε γνωστές μεγαλοοικογένειες της περιοχής.

Στο Παρθεναγωγείο της Καλλιόπης Καρώνη, στην Καλαμάτα, φοίτησαν η Ευγενία Ψάλτη, η Μαρία Σαράβα, η Θελξινόη Στρούμπου, η Κοντέα, η Μαρία Μέξη, η Θεοφιλοπούλου, η Καραγιάννη, η Ιωάννα Μασουρίδου, η Σοφία Σταμπολτζή, η Κάβουρα, η Θέμις Μούστρη, η Μαργαρίτα Στρατηγοπούλου, η Κούτση, η Πηνελόπη Νικολοπούλου, η Βογοπούλου, η Καζαντζή, η Παπαγεωργοπούλου, η Πόταρη κ.ά. Βλ. εφ. *Ευνομία*, 16 Ιουλίου 1895, φ. 41, σ. 2-3, και εφ. *Φως*, 7 Απριλίου 1902, φ. 173, σ. 2.

Στο ιδιωτικό εκπαιδευτήριο αρρένων του Παναγιώτη Ι. Φιλόπουλου, στα Φιλιατρά, φοίτησαν ο Κωνσταντίνος Γ. Μποσινάκης, ο Πάνος Δ. Τσάκωνας, ο Νικόλαος Σταματόπουλος, ο Ιωάννης Λουρίδας, ο Πέτρος Βωβός, ο Γεώργιος Θ. Λάγγουρας, ο Πάνος Ν. Αναστασόπουλος, ο Διονύσιος Σταυριανόπουλος, ο Κωνσταντίνος Π. Κοκκαλιάρης, ο Επαμεινώνδας Βασιλόπουλος, ο Σπύρος Γρηγορίου, ο Χαράλαμπος Μπαρούφας, ο Κωνσταντίνος Θ. Γώγος, ο Αλέξιος Κανκάρης, ο Ευαγόρας Π. Ζωγράφος, ο Ιωάννης Επ. Βωβός, ο Αριστοφάνης Κάκκαβας, ο Κωνσταντίνος Κωνσταντίνου, ο Χαράλαμπος Ι. Σάμπαλης κ.ά. Βλ. περ. *Φιλιατρά*, τχ. 17, Νοέμβριος 1960, σ. 5.

86. Στην *Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως* του 1907-1908, στον «Γενικό Στατιστικό Πίνακα των κατά το σχολικόν έτος 1907-1908 λειτουργησάντων ιδιωτικών σχολείων της Μέσης Εκπαιδύσεως» (σ. 86), αναφέρεται ότι η Μεσσηνία είχε 3 σχολεία με 76 μαθητές και 166 μαθήτριες, ενώ η Τριφυλία 2 σχολεία με 20 μαθητές και 23 μαθήτριες (τότε η Μεσσηνία και η Τριφυλία ήταν χωριστοί νομοί). Όμως, στη σ. 685, όπου αναγράφονται τα ιδιωτικά σχολεία της στοιχειώδους βαθμίδας για το έτος 1907-1908, δίδονται ακριβώς τα ίδια αριθμητικά στοιχεία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 41: ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΤΕΓΓΡΑΦΕΝΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΟ
ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΒΕΝΤΗΡΗ
ΣΕ ΔΗΜΟΣΙΑ ΜΕΣΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΟΥ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ 1889-1910

	Αγροτ. τομέας	Βιοτε- χνία	Εμπόρ. & Με- ταφ.	Ελεύθ. επαγγ.	Δημόσ. & Δη- μοτ. υπηρ.	Ένοπλες Δυνά- μεις	Κλή- ρος	Δεν δή- λωσαν επάγγ.	Ορφα- νά	Σύνο- λο
Αριθ- μός	49 ⁸⁷	4 ⁸⁸	29 ⁸⁹	9 ⁹⁰	7 ⁹¹	3	5	1	14	121
Ποσο- στό %	40,49	3,30	23,97	7,44	5,78	2,48	4,13	0,83	11,57	100

Πηγή: Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχαία Ν. Μεσσηνίας).

ΠΙΝΑΚΑΣ 42: ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΤΕΓΓΡΑΦΕΝΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΟ
ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΗ ΣΤΕΦΑΝΟΥΡΗ
ΣΕ ΔΗΜΟΣΙΑ ΜΕΣΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΟΥ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ, 1898-1899

	Αγροτικός τομέας	Ορφανά	Σύνολο
Αριθμός μετεγγραφέντων	39	2	41
Ποσοστό %	95,12	4,87	100

Πηγή: Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχαία Ν. Μεσσηνίας).

Τα στοιχεία των δύο παραπάνω Πινάκων, παρόλο που είναι ελλιπή εφόσον δεν γνωρίζουμε το συνολικό μαθητικό δυναμικό κάθε σχολείου, εντούτοις μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε ότι οι μαθητές οι οποίοι φοιτούσαν σε ιδιωτικά σχολεία με έδρα κάποιο αστικό κέντρο προέρ-

87. Από τους 49 μαθητές, οι 48 ήταν παιδιά «κτηματικών και κτηματιών» και μόνον 1 ήταν παιδί «γεωργού».

88. Τέκτων: 1, σανδαλοποιοί: 2 και ξυλουργός: 1.

89. Έμποροι: 21, παντοπώλες: 6 και οινοπώλης: 1.

90. Γιατροί: 4, οδοντίατροι: 2, δικηγόροι: 2 και συμβολαιογράφος: 1.

91. Υπάλληλοι: 4, δικ. κλητήρες: 2 και ειρηνοδίκης: 1.

χονταν από μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Για τα στρώματα αυτά η πρόσβαση σε ιδιωτικό σχολείο ήταν υπόθεση εύκολη, απόρροια της κοινωνικής τους διαφοροποίησης και της συναίσθησης της ταξικής τους υπεροχής. Στα ιδιωτικά σχολεία του αγροτικού χώρου τα παιδιά ήταν σχεδόν αποκλειστικά γόνοι «κτηματικών», και ασφαλώς είχαν ως κίνητρο την απόκτηση ενός επαγγελματικού εφοδίου, ικανού να τους εξασφαλίσει την κοινωνική τους άνοδο. Πάντως, και στις δύο περιπτώσεις τα παιδιά φαίνεται ότι προέρχονταν από ευκατάστατες οικογένειες. Δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε συμπεράσματα για την κοινωνική προέλευση των μαθητριών των Παρθεναγωγείων, λόγω του πολύ μικρού αριθμού του δείγματός μας⁹².

Συνεχίζοντας τη διερεύνηση του κοινωνικού προφίλ του μαθητικού πληθυσμού των ιδιωτικών σχολείων του νομού Μεσσηνίας, είναι απαραίτητο να αναφερθούμε στο ζήτημα των διδασκτρων. Η ύπαρξή τους και μόνο δημιουργούσε, εξ αντικειμένου, ένα ταξικό φράγμα για τα παιδιά τα οποία προέρχονταν από μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες. Πράγματι, τα δίδακτρα όχι τόσο για τους «εξωτερικούς» αλλά κυρίως για τους «τρόφιμους» και «ημιτρόφιμους» μαθητές ή μαθήτριες ήταν αρκετά υψηλά⁹³. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το έτος 1873, στο εκπαιδευτήριο του Γεωργίου Πουλιάκου, στην πόλη της Καλαμάτας, οι «εσωτερικοί» μαθητές πλήρωναν 240 δραχμές κάθε τριμηνία, δηλαδή 80 δραχμές κάθε μήνα, ενώ οι «ημίτροφοι» 40 δραχμές κάθε

92. Το 1896 επισημάνθηκε 1 μαθήτρια, η Στυλιανή Αλβανάκη του Δημητρίου, στο Γυμνάσιο της Καλαμάτας, προερχόμενη από το ιδιωτικό Ελληνικό σχολείο των Θ. Χριστόπουλου-Κ. Σταυρόπουλου, κόρη γιατρού.

Το 1908 και 1909, στα Γυμνάσια της Καλαμάτας και της Μεσσηνίας, σημειώνονται 3 εγγραφές κοριτσιών, που προέρχονταν από το Παρθεναγωγείο του Παναγιώτη Βεντήρη. Πρόκειται για την Ευταλία Παλαμάρα του Λυκ., κόρη ελεύθερου επαγγελματία (δικηγόρου), τη Βενετία Μπρούμα του Χαρ., κόρη στρατιωτικού (αξιωματικού) και την Ευανθία Δουκάκη του Μ., κόρη χρυσοκόου.

Τέλος, το 1910, στο Β' Ελληνικό σχολείο της Καλαμάτας, επισημάνθηκε 1 μαθήτρια, η Μαρία Οθωναίου του Αριστογείτονα, που προερχόταν από το Παρθεναγωγείο της Ανθής Χρυσικοπούλου και ήταν κόρη υπαλλήλου (δημόσιου ταμιά).

93. Στα 1851 τα μηνιαία δίδακτρα για μια «σύσσιτη» μαθήτρια στο Αρσάκειο ήταν 60 έως 79 δραχμές. Την ίδια εποχή, ο μηνιαίος μισθός των δημοσίων υπαλλήλων ανέρχονταν σε 83 με 250 δραχμές. Την ίδια χρονιά, το 1851, τα μηνιαία δίδακτρα για μια «εξωτερική» μαθήτρια του Αρσακείου ήταν από 2 έως 6 δραχμές, ανάλογα με τον κύκλο σπουδών. Βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, β' έκδ., Κατάρτι, Αθήνα 1996, σ. 79, 94.

μήνα⁹⁴. Τα δίδακτρα, δηλαδή, για τους εσωτερικούς μαθητές ή μαθητρίες δεν ήταν προσιτά στα μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα. Συγκριτικά, ας συγκρατήσουμε ότι την ίδια εποχή τα μηνιαία εισοδήματα ενός δασκάλου κυμαίνονταν από 100 έως 160 δραχμές, όπως πληροφορούμαστε από μια αναφορά, το 1870, του δημάρχου Φιλιατρών Επαμεινώνδα Α. Παναγιώταρου, προς την κυβέρνηση: «[...] επειδή η πόλις μου συντηρεί ένα Ελληνικόν σχολείον με δύο διδασκάλους αμειβομένους, τον μεν με 160 δραχμάς, τον δε με 100 δραχμάς μηνιαίως [...]»⁹⁵.

Τελευταίο στοιχείο, όσον αφορά τον κοινωνικό χαρακτήρα της ιδιωτικής εκπαίδευσης είναι το γεγονός ότι τα περισσότερα ιδιωτικά, αρρένων και θηλέων, βρίσκονταν στα μεγάλα οικονομικά κέντρα του νομού, εκεί όπου ήταν συγκεντρωμένα και τα ανερχόμενα αστικά κοινωνικά στρώματα. Διαπιστώνουμε δηλαδή μια σοβαρή συνάφεια αστικής συγκέντρωσης και φοίτησης στην ιδιωτική μέση εκπαίδευση. Συγκεκριμένα, από τα 9 Παρθεναγωγεία, τα 8 βρίσκονταν στην Καλαμάτα και ένα στη σταφιδοπαραγωγό πόλη των Φιλιατρών. Το ίδιο ισχύει και για τα ιδιωτικά σχολεία αρρένων. Σε σύνολο 22 σχολείων, τα 16 ιδρύθηκαν στην Καλαμάτα, στα Φιλιατρά και στη Μεσσήνη, ενώ τα υπόλοιπα 6 σε μικρότερα οικονομικά κέντρα, με αγροτικό χαρακτήρα: 2 στον Μελιγαλά, 2 στο Τσαούσιο, ένα στ' Αρφαρά και ένα στους Γαργαλιάνους.

Θεωρούμε ότι οι παραπάνω παράμετροι συνιστούν αξιόπιστα τεκμήρια που μαρτυρούν την αστική σύνθεση των μαθητών των ιδιωτικών σχολείων. Δεν είναι τυχαίο ότι στον τοπικό Τύπο της εποχής διαβάζουμε πως οι εξετάσεις γυμναστικής του Παρθεναγωγείου του Παναγιώτη Βεντήρη διεξήχθησαν «παρισταμένης της αριστοκρατίας της ημετέρας [καλαματιανής] κοινωνίας»⁹⁶ – όπου, φυσικά, η «αριστοκρατία» έχει την έννοια της ανώτερης τάξης, των κυρίαρχων στρωμάτων, της ελίτ, και όχι την αυστηρή κοινωνιολογική της σημασία.

94. Συλλογή Μίμη Φερέτου, φάκ. Γεωργίου Πουλάκου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας.

95. περ. *Φιλιατρά*, έτος 3, τχ. 9, Οκτώβριος 1958, σ. 11.

96. εφ. *Φως*, έτος Ε', 29 Απριλίου 1904, φ. 358, σ. 3.

6. ΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

Τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια αρρένων μέσης εκπαίδευσης, κατά τον 19ο αιώνα, τα στελέχωναν δημοδιδασκάλοι, ελληνοδιδασκάλοι και καθηγητές του Γυμνασίου, οι οποίοι είχαν λάβει σχετική άδεια από το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως· προηγουμένως, είχε ληφθεί υπόψη και η εισήγηση του γυμνασιάρχη ή του σχολάρχου, στο σχολείο των οποίων ανήκε ο εκπαιδευτικός⁹⁷. Στα Παρθεναγωγεία, εκτός από τους προαναφερθέντες εκπαιδευτικούς, προσλαμβάνονταν και δασκάλες, απόφοιτες των Παρθεναγωγείων. Επιπλέον, σε όλα τα ιδιωτικά σχολεία μπορούσαν να προσληφθούν και βοηθοί, οι οποίοι έπρεπε να έχουν πτυχίο αναγνωρισμένο, άδεια διδασκαλίας και να μην είναι «εκ των αποβληθέντων της υπηρεσίας δι' επίμεμπτον διαγωγήν ή διά κακούργημα»⁹⁸.

Στη διάκριση ενός ιδιωτικού σχολείου, καθοριστική ήταν η συμβολή του διευθυντή, στο όνομα του οποίου είχε χορηγήσει τη σχετική άδεια το Υπουργείο Παιδείας. Από τους πλέον επιτυχημένους διευθυντές-εκπαιδευτικούς ιδιωτικού σχολείου της Καλαμάτας θεωρούνταν η Καλλιόπη Καρώνη, ο Παναγιώτης Βεντήρης και ο Δημήτρης Επισκοπίδης. Γι' αυτό και δεν ήταν τυχαίο ότι τα παραπάνω εκπαιδευτήρια είχαν και τη μεγαλύτερη διάρκεια ζωής, όπως προκύπτει από τον Τύπο. Ιδιαίτερα για την Καρώνη, στο Παρθεναγωγείο της οποίας έπνεε πρωτοποριακός άνεμος, διαβάζουμε: «η ευφρεστάτη και αγαστή δεσποινίς Καλλιόπη Καρώνη, η έχουσα τοσαύτην ιδιοφυΐαν εν τη εντέχνω διδασκαλία, ώστε δεν θα είναι υπερβολή αν είπη τις ότι αποτελεί τον ιδανικόν τύπον του Πεσταλότζη και Φρέβελ⁹⁹, εμφυχούσα διά της οξυνοίας και σεπτής χάριτος τας ιδέας των συστημάτων αυτών»¹⁰⁰.

Η διεύθυνση έδινε ιδιαίτερη προσοχή στην επιλογή του διδακτικού

97. Στ. Παρίσης, *Ανωτέρα και μέση εκπαίδευσις...*, ό.π., σ. 285-286.

98. Β.Δ. 4ης Οκτωβρίου 1863 και 11ης Σεπτεμβρίου 1874. Βλ. Στ. Παρίσης, *ό.π.*, σ. 324-325, 385.

99. Ας σημειώσουμε εδώ ότι μετά τη δεκαετία του 1870 κερδίζουν έδαφος, και στη χώρα μας, οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Φρέμπελ και του Πεσταλότζη, ειδικά όσον αφορά την εκπαίδευση των νηπίων. Στη διάδοσή τους πρωτοστατεί η Αικατερίνη Λασκαρίδου. Βλ. Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σ. 159-160.

100. εφ. *Θάρρος*, 29 Ιουνίου 1997, σ. 10.

Εικ. 44: Γενική άποψη της Καλαμάτας, αρχές του 20ού αιώνα. Με τόξο, η οικία Αποστολάκη, όπου στεγάστηκαν τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια των Θ. Χριστόπουλου-Ι. Παπούλια, Θ. Χριστόπουλου-Κ. Σταυρόπουλου και Θ. Χριστόπουλου-Π. Βεντήρη (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

προσωπικού, μιας και απ' αυτό εξαρτιόταν, σε μεγάλο βαθμό, η επιτυχής πορεία του. Για το λόγο αυτό αναζητούσαν άτομα με εχέγγυα σπουδών και ικανοτήτων. Διαβάζουμε, έτσι, σε αγγελία του σχολείου του Παναγιώτη Βεντήρη: «εν τω Εκπαιδευτηρίω ημών [...] διδάξουσι καθηγηταί και διδάσκαλοι γνωστοί ανά τον διδασκαλικόν κλάδον διά το ευμέθοδον και το ευρύ της γνώσεώς των»¹⁰¹. Επίσης, ότι στο Παρθεναγωγείο της Καρώνη «διδάσκονται [μαθήματα] διά διδασκαλισών, φερουσών πτυχία ιδιαιζούσης και αρίστης παιδείσεως»¹⁰².

Τα προσόντα που απαιτούνταν για τους διδάσκοντες στα σχολεία αρρένων και στα Παρθεναγωγεία ήταν διαφορετικά, αφού και τα προγράμματα διαφοροποιούνταν. Εξαρχής υπήρχε ποιοτική διαφορά με-

101. εφ. *Φαράι*, 20 Αυγούστου 1895, φ. 12, σ. 4.

102. εφ. *Ευνομία*, 17 Σεπτεμβρίου 1895, φ. 49, σ. 2.

ταξύ ενός δασκάλου και μιας δασκάλας, τόσο στη διάρκεια όσο και στο περιεχόμενο των σπουδών τους¹⁰³, γεγονός που υποβίβαζε, αμέσως, το επίπεδο των Παρθεναγωγείων, αφού η πλειοψηφία του προσωπικού τους ήταν δασκάλες. Ειδικότερα, στην προκαταρκτική τάξη ενός ιδιωτικού Ελληνικού σχολείου αρρένων δίδασκαν δημοδιδάσκαλοι, ενώ στις ανώτατες τάξεις ελληνοδιδάσκαλοι και καθηγητές, οι οποίοι προέρχονταν κυρίως από τα δημόσια σχολεία της Καλαμάτας. Στα Παρθεναγωγεία, στην προκαταρκτική τάξη του Ελληνικού δίδασκαν δασκάλες, απόφοιτες Παρθεναγωγείων. Παράδειγμα, η διευθύντρια Ευσταθία Ρ. Μιχαλακέα¹⁰⁴, που είχε αποφοιτήσει από το γαλλικό Παρθεναγωγείο του Πειραιά, αλλά και οι «διδασκάλισσες» Αγλαΐα Γεωργιάδου¹⁰⁵ και Κλεονίκη Φραγάκη¹⁰⁶, αριστούχες απόφοιτες του Αρσακείου Αθηνών. Στις ανώτερες τάξεις δίδασκαν ελληνοδιδάσκαλοι και καθηγητές Γυμνασίου. Έτσι, στις ανώτερες τάξεις του Παρθεναγωγείου της Καρώνη δίδαξαν ο γυμνασιάρχης του Γυμνασίου Καλαμάτας Γεραρής, καθώς και οι καθηγητές Ν. Μπαρμπαρρήγος (ή Βαρβαρρήγος), Δεράου, Ν. Βασιλάκης κ.ά. Στον Πίνακα 43 καταγράφονται οι εκπαιδευτικοί (όσους καταφέραμε να εντοπίσουμε) των ιδιωτικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης του νομού. Δεν συμπεριλαμβάνονται οι εκπαιδευτικοί διευθυντές.

103. Σχετικά με τη διάρκεια των σπουδών παρατηρούμε ότι οι δάσκαλοι (ύστερα από το 1878) σπούδαζαν συνολικά επτά χρόνια μετά το Δημοτικό σχολείο (3 χρόνια στο Ελληνικό, 1 χρόνο στο Γυμνάσιο και 3 χρόνια στο Διδασκαλείο), ενώ οι δασκάλες 4-6 χρόνια στο διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.

Σχετικά με το περιεχόμενο των σπουδών, επισημαίνουμε ότι το πρόγραμμα μαθημάτων του Διδασκαλείου των αγοριών ήταν πιο πυκνό. Η πιο ουσιαστική, όμως, διαφορά βρισκόταν στη διδασκαλία των παιδαγωγικών και στις πρακτικές ασκήσεις διδακτικής. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών...*, ό.π., σ. 154-156 και, της ίδιας, «Η εξέλιξη του προβληματισμού για τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα», *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 82. Βλ. ακόμη Αλέξης Δημαράς, «Εκπαίδευση 1830-1871. Η διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τόμ. Δ', σ. 192.

104. εφ. *Ευνομία*, 13 Αυγούστου 1895, φ. 45, σ. 3.

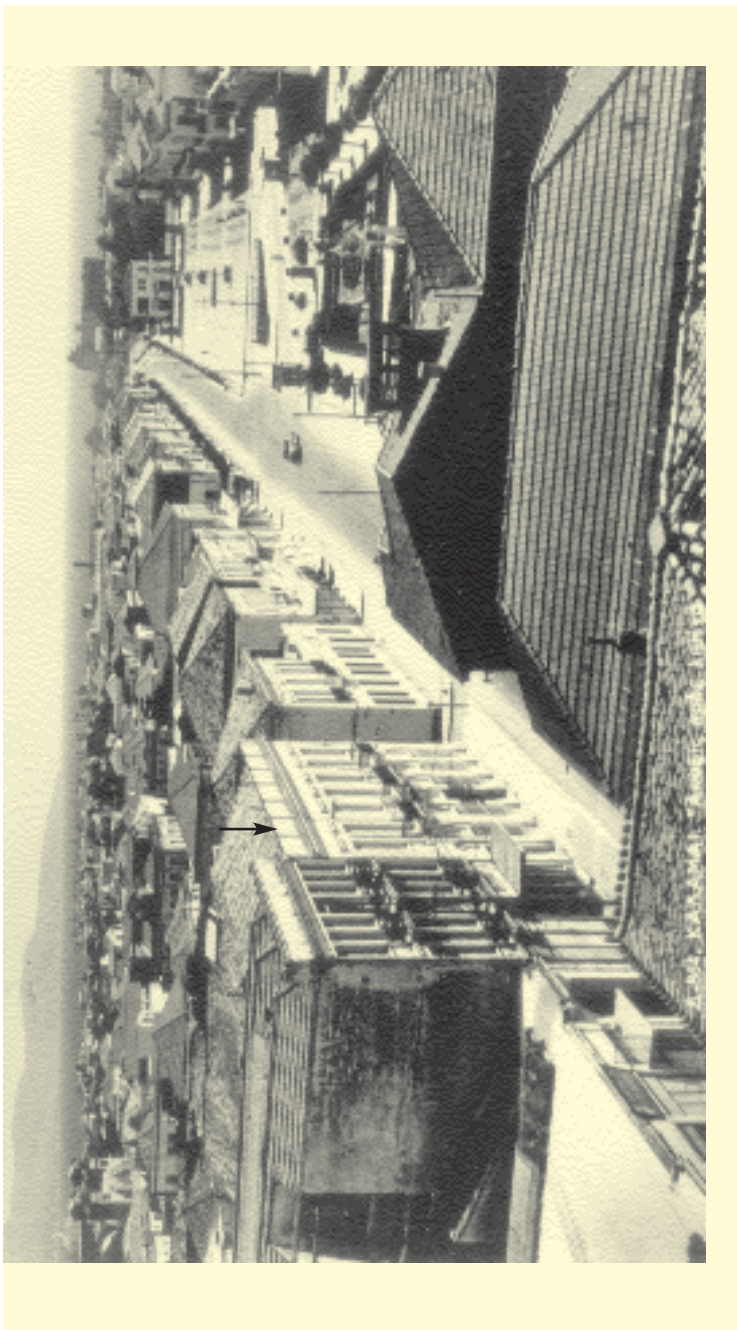
105. εφ. *Φαραί*, 25 Ιουνίου 1895, φ. 4 και 5, σ. 4.

106. εφ. *Φαραί*, 27 Νοεμβρίου 1895, φ. 25, σ. 4.

ΠΙΝΑΚΑΣ 43: ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Όνοματεπώνυμο	Ιδιότητα & Ειδικότητα	Ιδιωτικό σχολείο όπου δίδαξαν
Αθανασιάδης Αθαν.		Ιδιωτικό σχολείο αρρένων Δ. Κοκκώνη (Φιλιατρά)
Αλεξάκης Δ. Αλιφέρης Γρηγόριος	Καθηγητής Δημοσίου Θεολόγος	Ιδιωτικό σχολείο Παναγιώτη Βεντήρη Παρθεναγωγείο Αλεξ. Παπασταθοπούλου
Αντωνακοπούλου Χαρ.	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Αλεξ. Παπασταθοπούλου
Βαρβαρρήγος Νικ.	Καθηγητής Δημοσίου	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη, Θ. Χριστόπουλου - Κ. Σταυρόπουλου
Βασιλάκης Νικ. Γεραρής Γεωργιάδου Αγγαία	Καθηγητής Δημοσίου Γυμ/χης Καλαμάτας Δασκάλα	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη Παρθεναγωγείο Αλεξ. Παπασταθοπούλου & Ευσταθίας Μιχαλακιά
Γεωργιάδου Αθηνά	Ελληνικά και Γαλλικά	Παρθεναγωγείο Αλεξ. Παπασταθοπούλου
Δεράου	Φυσικομαθηματικός Δημοσίου	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη
Δημητρίου Αριστέα Δημόπουλος Ν. Εξαρχέας Κ. Θαλασσινός Α. Θεοδωρόπουλος Π.	Δασκάλα Καθηγητής Δημοσίου Καθηγητής Δημοσίου Καθηγητής Δημοσίου Καθηγητής Δημοσίου	Παρθεναγωγείο Καλλιόπης Καρώνη Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη Εκπαιδευτήρια Παναγιώτη Βεντήρη & Θ. Χριστόπουλου - Κ. Σταυρόπουλου
Κάκκαβος Ιωάννης	Βοηθός	Ιδιωτ. σχολ. αρρένων Δ. Κοκκώνη (Φιλιατρά)
Καρακλής Ν.	Καθηγητής Δημοσίου	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη & Παρθεναγωγείο Αλεξ. Παπασταθοπούλου
Καρώνη Αικατερίνη Καψάλης Γ.	Κοπτική-ραπτική	Παρθεναγωγείο Καλλιόπης Καρώνη Ιδιωτ. σχολ. αρρένων Παν. Ι. Φιλόπουλου (Φιλιατρά)
Κουσουλάκος Θ. Κουτσογιαννόπουλος Ηλ.	Γαλλικά & Διπλογραφία Καθηγητής Δημοσίου	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη Παρθεναγωγείο Αλεξ. Παπασταθοπούλου
Κωνσταντέας Λουίζης Ευστάθιος Λουμάκης Κ. Λουπινάς Γ. του Α.	Γυμναστής Χοροδιδάσκαλος Καθηγητής Δημοσίου Βοηθός	Εκπαιδευτήριο Δημήτρη Επισκοπίδη Παρθεναγωγείο Καλλιόπης Καρώνη Εκπαιδευτήριο Δημήτρη Επισκοπίδη Ιδιωτ. σχολ. αρρένων Δ. Κοκκώνη (Φιλιατρά)

Λυμνιάτου Ισιδώρα	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Παναγιώτη Βεντήρη
Μαβίλ Μάρθα	Παιδαγωγός	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη
Μητσοτάκη Ελένη	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Καλλιόπης Καρώνη
Μοσχούτης	Καθηγητής Δημοσίου	Εκπαιδευτήριο Θ. Χριστόπουλου-Κ. Σταυρόπουλου
Μπαμπινιώτου Σοφία	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Καλλιόπης Καρώνη
Νικολόπουλος Σπ.		Ιδιωτ. σχολ. αρρένων Παν. Ι. Φιλόπουλου (Φιλιατρά)
Παναγιωτίδου Ελένη	Δασκάλα Ελληνικών	Παρθεναγωγείο Αλεξ. Παπασταθοπούλου
Παλαμάρα Χαρίκλεια	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Αλεξ. Παπασταθοπούλου
Παπαγεωργόπουλος Βασ.		Ιδιωτ. σχολ. αρρένων Παν. Ι. Φιλόπουλου (Φιλιατρά)
Παπαδόπουλος Κων.	Βοηθός	Ιδιωτ. σχολ. αρρένων Δ. Κοκκώνη (Φιλιατρά)
Παπαδόπουλος Ιωάννης	τ. Δ/ντής Υποδ/λείου	Εκπαιδευτήριο Θ. Χριστόπουλου-Κ. Σταυρόπουλου
Παπαχριστοφίλου Διον.	Γυμναστής	Ιδιωτ. σχολ. αρρένων Παν. Ι. Φιλόπουλου (Φιλιατρά)
Πατριδής Δημ.	Βοηθός	Ιδιωτ. σχολ. αρρένων Δ. Κοκκώνη (Φιλιατρά)
Πέτροβιτς Ελίζα	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Παναγιώτη Βεντήρη
Πολυδούρης Ευγ.	Καθηγητής Δημοσίου	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη
Πόταρης Κ.	Καθηγητής Ελληνικών	Εκπαιδευτήριο Επισκοπίδη
Προβελέγγιος Ν.		Ιδιωτ. σχολ. αρρένων Δ. Κοκκώνη (Φιλιατρά)
Πυρομάλης Αναστάσιος		Ιδιωτ. σχολ. αρρένων Δ. Κοκκώνη (Φιλιατρά)
Ρουμπέν Καίτη	Γαλλικά, Ζωγραφική & Προσωπογραφία	Παρθεναγωγείο Καλλιόπης Καρώνη
Σακελλαρίδης Γεώργιος	Μουσικός	Παρθεναγωγείο Καλλιόπης Καρώνη & Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη
Σερεμέτη Σταματίνα	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Καλλιόπης Καρώνη
Σκοπετέας Σ.	Γυμναστής	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη
Σκοπέτος Π.	Καθηγητής Μαθηματικών	Εκπαιδευτήριο Επισκοπίδη
Στασινόπουλος Δ.	Καθηγητής Δημοσίου	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη
Σταυριανόπουλος Διον.	Βοηθός	Ιδιωτ. σχολ. αρρένων Δ. Κοκκώνη (Φιλιατρά)
Τσαπέτα Ειρήνη	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Ανθής Χρυσικοπούλου
Φραγάκη Κλεονίκη	Ελληνικά και Γυμναστική	Παρθεναγωγείο Καλλιόπης Καρώνη
Χρυσικοπούλου Βασιλική	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Ανθής Χρυσικοπούλου

Εικ. 45: Οικία Κατσαούνη, Καλαμάτα. Στο κτίριο, της δεκαετίας του 1890, πραγματοποιούνταν συχνά «αι ενιαύσιαι εξετάσεις» ιδιωτικών σχολείων της Καλαμάτας και θεατρικές ερασιτεχνικές παραστάσεις, για την οικονομική ενίσχυση της Σχολής Απόρων Παιδών. Αργότερα, στο κτίριο στεγάστηκε η Τράπεζα Αθηνών. Σήμερα δεν διασώζεται. Στη θέση του βρίσκεται το κατάστημα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΓΑΚ/Αρχία Ν. Μεσσηνίας).

Πρέπει να επισημάνουμε ότι μεγάλο μέρος των παραπάνω εκπαιδευτικών ήταν, παράλληλα, και εκπαιδευτικοί του δημοσίου. Σύμφωνα με το διάταγμα της 18ης Αυγούστου 1856, η ενασχόληση των εκπαιδευτικών του δημοσίου με την ιδιωτική διδασκαλία δεν έπρεπε να ξεπερνά τις 8 ώρες την εβδομάδα. Οι ώρες αυτές αυξήθηκαν αργότερα σε 12 εβδομαδιαίως, σύμφωνα με το διάταγμα της 16ης Οκτωβρίου 1870. Επίσης, είχε καθορισθεί να μεσολαβεί μία ώρα τουλάχιστον διάλειμμα μεταξύ της διδασκαλίας στα ιδιωτικά σχολεία και της αντίστοιχης στα δημόσια¹⁰⁷.

Για τα «ειδικά» μαθήματα («εμπορικά μαθήματα», χορός, ζωγραφική, τοπογραφία επί υφασμάτων και πινάκων, προσωπογραφία κ.ά.), που διδάσκονταν στα ιδιωτικά σχολεία, προσλαμβάνονταν δάσκαλοι «ειδικότητας». Έτσι, πληροφορούμαστε για παράδειγμα ότι στο εκπαιδευτήριο του Παναγιώτη Βεντήρη για το μάθημα της διπλογραφίας είχε προσληφθεί ο καθηγητής Θ. Κουσουλάκος. Στο Παρθεναγωγείο της Καρώνη το μάθημα ζωγραφικής δίδασκε η Καίτη Ρουμπέν και χορό ο χοροδιδάσκαλος Ευστάθιος Λουίζης, ο οποίος ήδη από το 1894 είχε ιδρύσει σχολή χορού στην Καλαμάτα, όπου δίδασκε ευρωπαϊκούς χορούς¹⁰⁸.

Χαρακτηριστικό, επίσης, της εποχής ήταν η πρόσληψη ξένων δασκάλων, ιδιαίτερα για τη διδασκαλία ξένων γλωσσών, προπαντός της γαλλικής. Η εξασφάλιση διδασκάλισσας «εξ αλλοδαπής» θεωρούνταν μεγάλο πλεονέκτημα, γι' αυτό και τα εκπαιδευτήρια έσπευδαν να αναγγείλουν το νέο διά του Τύπου. Διαβάζουμε, λ.χ., σε μια τέτοια αγγελία: «εις το Παρθεναγωγείον της Καρώνη [...] μετ' ολίγας ημέρας αφικνείται και πτυχιούχος διδασκάλισσα Ελβετίς»¹⁰⁹.

Η παρουσία, γενικά, των «διδασκαλισσών» των Παρθεναγωγείων

107. Β.Δ. της 18ης Αυγούστου του 1856.

108. Ο Ευστάθιος Λουίζης δίδασκε ευρωπαϊκούς χορούς «υποσχόμενος εντελή εκμάθησιν αυτών εντός μηνός από της ενάρξεως, Πόλκα, Πόλκα Μαζούρκα, Σοτίς, Σοτίς Μπόστον, Βαλς Γερμανικόν, Βαλς Γαλλικόν, Καρδύλλιες και Τετράχορον». Η αμοιβή του ήταν 20 δρχ., που καταβάλλονταν μετά την εκμάθηση. Επίσης, γνώριζε στο «μουσόφιλο κοινό» ότι «παραδίδει πρακτικώς και θεωρητικώς κλειδοκύμβαλον, φυσαρμόνικαν, φλάουτο, πίφυρον, βιολίον, κιθάραν, μανδολίνον, κλαρίνο, βιολοντσέλο ως και Φωνητική Μουσική». Και πρόσθετε στις αγγελίες του: «Διά κυρίας και δεσποινίδας κατ' οίκον, διά κυρίους εις το χοροδιδασκαλείον!». Βλ. εφ. *Φαραί*, 17 Νοεμβρίου 1896, φ. 71, σ. 4 και Μίμης Φερέτος, «Η κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική κίνηση το 1894 [στην Καλαμάτα]», εφ. *Θάρρος*, 21 Αυγούστου 1994, φ. 28607, σ. 13.

109. εφ. *Ευνομία*, 23 Οκτωβρίου 1894, φ. 6, σ. 3.

ήταν έντονα αισθητή στην τοπική κοινωνία, όχι μόνο στον επαγγελματικό τους χώρο, αλλά και στα πολιτιστικά και φιλανθρωπικά δρώμενα της πόλης της Καλαμάτας. Με τη δημόσια αυτή παρουσία τους, οι γυναίκες εκπαιδευτικοί κλόνιζαν μια μακρά ανδροκρατούμενη παράδοση. Θα αναφέρουμε και πάλι την Καλλιόπη Καρώνη, η οποία παρείχε «αυτοπροαιρέτως προσωπικήν διακονίαν», παραχωρώντας δωρεάν το «διδασκῆριον κατάστημά» της για θεατρική παράσταση υπέρ της Σχολής των Απόρων Παίδων¹¹⁰, που είχε ιδρυθεί και λειτουργούσε στην Καλαμάτα από τις αρχές του 1870¹¹¹. Αλλά η Καρώνη δεν περιορίστηκε σ' αυτό. Τον Δεκέμβριο του 1895 ανέλαβε δωρεάν τη διεύθυνση της Σχολής αυτής, που της ανέθεσε η κοσμητεία της¹¹², ενώ και το 1896 τη συναντάμε να προσφέρει τις εκπαιδευτικές της υπηρεσίες στα άπορα παιδιά της πόλης¹¹³.

Πρέπει επίσης να επισημανθεί η συμβολή των «διδασκαλισσών» στη βελτίωση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας. Ξεχωρίζουν, εδώ, η Ευσταθία Ρ. Μιχαλακέα και η Αγγλαΐα Γεωργιάδου, οι οποίες συγκαταλέγονται στις πρώτες φεμινίστριες της πόλης¹¹⁴. Άλλωστε, γύρω στα 1897 στην πόλη της Καλαμάτας είχε αρχίσει να βρίσκει απήχηση η φεμινιστική κίνηση¹¹⁵, που είχε αναπτυχθεί νωρίτερα στην Αθήνα¹¹⁶, αφυπνίζοντας τη γυναικεία συνείδηση και σε τοπικό επίπεδο.

110. εφ. *Φαράι*, 17 Δεκεμβρίου 1895, φ. 28, σ. 3.

111. Η Σχολή των Απόρων Παίδων λειτούργησε επί τεσσαρακονταετία και πλέον και πρόσφερε μεγάλες υπηρεσίες στην προσπάθεια καταπολέμησης του αναλφαριθμητισμού και επιμόρφωσης του λαού. Βλ. Μίμης Φερέτος, «Η Σχολή των Απόρων Παίδων και η κατασκευή της οδού Αριστομένου», εφ. *Θάρρος*, 5 Ιουνίου 1994, φ. 28542, σ. 14.

112. εφ. *Ευνομία*, 3 Δεκεμβρίου 1895, φ. 58, σ. 2.

113. «Η δεσποινίς Καλλιόπη Καρώνη, η αναλαβούσα την εκπαίδευσιν τούτων καθ' όλον το παρελθόν σχολικόν έτος, εξετάζουσα αυτά εις όλα τα μαθήματα προεκάλει τους παρισταμένους να απευθύνουσιν ερωτήσεις, είτε εις την αριθμητικήν, είτε εις την ιστορίαν και την ιεράν, είτε εις την γεωγραφίαν, και εις αυτό έτι το ετυμολογικόν, δίδουσα την απόδειξιν καταβληθέντων κόπων και τελειότητος, ως προς την διδασκαλίαν αυτών, άτινα προ έξ μηνών παρέλαβον εντελώς αγράμματα, με τας έξεις μάλιστα τας παρακολουθούσας, τα εγκαταλελειμμένα ταύτα υπό της πατρικής και μητρικής πολλάκις προστασίας». Βλ. εφ. *Ευνομία*, 21 Ιουλίου 1896, φ. 89, σ. 2.

114. Μ. Φερέτος, «Η κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική κίνηση το 1894 [στην Καλαμάτα]», *ό.π.*, σ. 13.

115. εφ. *Ευνομία*, 19 Ιανουαρίου 1897, φ. 112, σ. 2.

116. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών...*, *ό.π.*, σ. 298, 313-319.

Εικ. 46: Η οικία Αποστολάκη, όπως είναι σήμερα. Εδώ στεγάστηκαν σειρά ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων: Θ. Χριστόπουλου-Ι. Παπούλια, Θ. Χριστόπουλου-Κ. Σταυρόπουλου και Θ. Χριστόπουλου-Π. Βεντήρη (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Τέλος, στο προσωπικό ενός ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου, όχι φυσικά στο διδακτικό, συγκαταλεγόταν και ο «παιδονόμος», κατά τα ειωθότα της εποχής. Άλλωστε, και στα δημόσια μέσα σχολεία υπήρχε, την ίδια εποχή, ο θεσμός των επιστατών-παιδονόμων, οι οποίοι είχαν χρέος να επιβλέπουν τη διαγωγή των μαθητών εντός και εκτός του σχολείου¹¹⁷. Συγκεκριμένα, στο ιδιωτικό σχολείο του Παναγιώτη Βεντήρη, στην Καλαμάτα, είχε προσληφθεί ως επιστάτης για την εξωτερική επιτήρηση των μαθητών ο «μειλίχιος και γνωστός, ως χρηματίσας επί πενταετίαν εξωτερικός παιδονόμος» Παναγιώτης Μπουρμπουχάκης¹¹⁸. Στο εκπαιδευτήριο του Δημητρίου Επισκοπίδη ως «επιμελητής προσελήφθη ο ιεροσπουδαστής κ. Κ. Αναγνωστόπουλος»¹¹⁹, ενώ σε αυτό του Παναγιώ-

117. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*, ό.π., τόμ. Β', σ. κς' και Στ. Παρίσης, ό.π., σ. 267-268.

118. εφ. Φαραί, 27 Οκτωβρίου 1896, φ. 68, σ. 3.

119. εφ. Φως, 17 Σεπτεμβρίου 1900, σ. 4.

Εικ. 47: Η Αικατερίνη Καρώνη, αδελφή της Καλλιόπης, δασκάλα Παρθεναγωγείου (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, δωρεά Σύλβιας Κουτουμάνου).

τη Φιλόπουλου, στα Φιλιατρά, χρέη παιδονόμου εκτελούσε το 1889 ο Λεωνίδας Καλοπάζαρος¹²⁰.

Δυστυχώς, δεν διαθέτουμε διασταυρωμένες πληροφορίες για τις οικονομικές απολαβές των εκπαιδευτικών των ιδιωτικών σχολείων. Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι ο μηνιαίος μισθός ενός δάσκαλου στο εκπαιδευτήριο αρρένων του Παναγιώτη Φιλόπουλου, στα Φιλιατρά, κυμαινόταν το 1889 από 50 έως 60 δραχμές, ενώ ο μισθός του παιδονόμου ήταν 25 δραχμές¹²¹. Φαίνεται ότι τις αμοιβές των διδασκόντων τις καθόριζαν αρκετοί παράγοντες: η ειδικότητά τους, ο βαθμός τους, η περιοχή όπου βρισκόταν το εκπαιδευτήριο, και, κυρίως, η ανθηρότητα της επιχείρησης. Την ίδια περίπου εποχή, γενικότερα στον ελληνικό χώρο, οι μισθοί των δασκάλων κυμαίνονταν από 100 έως 150 δραχμές¹²², ενώ των «διδασκαλισσών» από 80 έως 120 δραχμές¹²³. Οι μισθοί των βοηθών σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια κυμαίνονταν από 80 έως 90 δραχ-

120. περ. Φιλιατρά, τχ. 17, Νοέμβριος 1960, σ. 5.

121. περ. Φιλιατρά, τχ. 17, Νοέμβριος 1960, σ. 5.

122. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., τόμ. Α', σ. 290.

123. Ελ. Βαρίκα, ό.π., σ. 230.

μές. Συγκεκριμένα, όσοι διέθεταν διδασκαλικό πτυχίο ή απολυτήριο ιερατικής σχολής λάμβαναν 80 δραχμές το μήνα, ενώ όσοι είχαν απολυτήριο Γυμνασίου έπαιρναν 90 δραχμές¹²⁴.

7. ΣΥΓΚΕΦΑΛΑΙΩΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η ιδιωτική μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία, από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, οπότε ιδρύθηκε το πρώτο ιδιωτικό σχολείο αυτής της βαθμίδας στο νομό, έως το 1910, εκδηλώνεται με δύο τρόπους: την «κατ' οίκον διδασκαλίαν» και τη λειτουργία ιδιωτικών σχολείων· ιδρύθηκαν τουλάχιστον 31 εκπαιδευτήρια, με βραχύ όμως βίο. Το γεγονός μαρτυρεί ότι η ιδιωτική μέση εκπαίδευση βρήκε στη μεσσηνιακή γη πρόσφορο έδαφος για να αναπτυχθεί και να εκπληρώσει τους στόχους της. Σε αυτό συνέβαλαν, αποφασιστικά, διάφοροι παράγοντες.

1. *Οικονομικοί-κοινωνικοί παράγοντες.* Η οικονομική πρόοδος που σημειώθηκε στη Μεσσηνία, στις σταφιδοφόρες περιοχές της, κατά τη δεκαετία 1880-1890, καθώς και η βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης της Καλαμάτας και η αυξημένη εμπορική της κίνηση κατά την περίοδο 1890-1900, εξασφάλισαν οικονομική άνεση σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργία της ιδιωτικής εκπαίδευσης. Αντίθετα, στη δεκαετία του 1900, η παρακμή ορισμένων οικονομικών δραστηριοτήτων, απόρροια κυρίως της σταφιδικής κρίσης, παράλληλα βέβαια και με την ανάπτυξη του δημόσιου σχολικού δικτύου, οδήγησαν σε ύφεση την ιδιωτική εκπαίδευση, πράγμα που μεταφράζεται σε σημαντική μείωση του αριθμού των ιδιωτικών σχολείων στο νομό.

2. *Ελλείψεις της δημόσιας μέσης εκπαίδευσης.* Μπορούμε να μνημονεύσουμε, εδώ, δύο βασικές ελλείψεις. Πρώτον, την ανυπαρξία δημόσιας εκπαίδευσης των κοριτσιών στη μέση βαθμίδα. Έτσι, η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών του νομού στηρίχτηκε αποκλειστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία, με την ίδρυση 9 τουλάχιστον Παρθεναγωγείων. Από το 1892 και μετά εμφανίζονται και μερικές «παράνομες» εγγραφές κοριτσιών σε δημόσια σχολεία, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο· πρόκειται όμως για εντελώς μεμονωμένες περιπτώσεις. Δεύτε-

124. Στ. Παρίσης, *ό.π.*, σ. 324-325.

ρη σοβαρή έλλειψη, η ανεπάρκεια του κρατικού σχολικού δικτύου μέσης εκπαίδευσης σε αρκετές περιοχές της Μεσσηνίας. Η έλλειψη αυτή συνιστά μια άλλη παράμετρο, που δικαιολογεί τόσο την αριθμητική υπεροχή των ιδιωτικών σχολείων αρρένων έναντι των Παρθεναγωγείων όσο και την ύπαρξη ιδιωτικών σχολείων σε μικρά αγροτικά κέντρα του νομού (Αρφαρά, Τσαούσιο).

3. *Η ανωτερότητα της ιδιωτικής εκπαίδευσης*, σύμφωνα με την κοινή γνώμη. Η τοπική κοινωνία είχε διαμορφώσει την αντίληψη ότι οι υπηρεσίες που προσέφεραν τα ιδιωτικά μέσα σχολεία ήταν ανώτερες: «η επιμέλεια και η προσπάθεια των διδασκάλων και η πρόοδος και η ηθική διαμόρφωση των μαθητών είναι πολλώ μείζονες εις τα ιδιοσυντήρητα εκπαιδευτήρια»¹²⁵. Αυτή η πεποίθηση είναι ένας ακόμη παράγοντας που δικαιολογεί την ύπαρξη ιδιωτικών σχολείων στις πόλεις του νομού, παρότι εκεί λειτουργούσαν, παράλληλα, και κρατικά σχολεία της ίδιας βαθμίδας.

Η ιδιωτική μέση εκπαίδευση είχε «αριστοκρατικό» χαρακτήρα, αφού «απευθυνόταν» σε μαθητές με παρόμοια κοινωνικά χαρακτηριστικά¹²⁶, δηλαδή σε παιδιά που προέρχονταν από εύπορα κοινωνικά στρώματα, όπως επιχειρήσαμε να δείξουμε παραπάνω, στο κεφάλαιο αυτό.

Ανάλογοι, βέβαια, ήταν οι στόχοι και οι κατευθύνσεις της. Τα προγράμματά της απέβλεπαν σε μια τρίπτυχη μόρφωση «Ηθική-Πνευματική-Πρακτική»¹²⁷, απηχώντας το γενικότερο πνεύμα της εποχής. Γι' αυτό δινόταν ιδιαίτερη έμφαση στη «θρησκευτική»¹²⁸ και «ελληνοπρεπή»¹²⁹ αγωγή των παιδιών, στην «ψυχής μόρφωση» αλλά και στην «σωμάτων

125. Η αγγελία αυτή δημοσιεύθηκε όταν ιδρύθηκε το αλληλοδιδασκτικό σχολείο αρρένων του Γεωργίου Πουλάκου, στην πόλη της Καλαμάτας. Βλ. εφ. *Πελοπόννησος*, 28 Αυγούστου 1871, φ. 293, σ. 2Α.

126. Σε αγγελία για την ίδρυση του ιδιωτικού «Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου» του Γρηγορίου Παππαδόπουλου στην Αθήνα, το 1849, αναφέρεται ότι «η δημοσία διδασκαλία δεν καρποφορεί πάντοτε, επειδή πολλών και ανομοίων μαθητών η συμφόρησης». Η διαπίστωση αυτή δείχνει ότι η ιδιωτική εκπαίδευση απευθυνόταν σε παιδιά με όμοια κοινωνικά χαρακτηριστικά. Βλ. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., τόμ. Α', σ. 118-119.

127. εφ. *Ευνομία*, 13 Σεπτεμβρίου 1898, φ. 169, σ. 4.

128. εφ. *Ευνομία*, 14 Ιουλίου 1896, φ. 88, σ. 2.

129. Απ. Ανδρέου, «Ιδιωτική εκπαίδευση...», ό.π., σ. 105.

Εικ. 48: Ύδατογραφία της Καίτης Ρουμπέν, δασκάλας στο Παρθεναγωγείο της Καλλιόπης Καρώνη (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, δωρεά Σύλλογος Κουτουμάνου).

διάπλασιν»¹³⁰. Η έμφαση στην «ηθική επίδοση»¹³¹ και στην «ηθική διαμόρφωση»¹³² αποτυπώνεται εύγλωττα στη διαφημιστική αγγελία ενός καλαματιανού ιδιωτικού σχολείου, του «Ιδιωτικού Επιστημονικού Ελληνικού σχολείου» του Δημητρίου Επισκοπίδη, στην Καλαμάτα. Διαβάζουμε λοιπόν ότι, το 1900, ο διευθυντής αυτού του σχολείου νοίκιασε κατάστημα που είχε «ευρείαν αυλήν, ώστε ελευθέρως να περιφέρωνται οι μαθηταί εν αυτή και μόνη και ουχί εν τοις οδοίς συγκοινωνούντες μετ' άλλων παιδων αισχροβίων». Τα παραπάνω γνωρίσματα τα διαθέτουν γενικά τα ιδιωτικά σχολεία του νομού, τόσο αυτά στα οποία φοιτούν αγόρια όσο και αυτά στα οποία φοιτούν κορίτσια. Απομένει να προσδιορίσουμε τις διαφοροποιήσεις μεταξύ σχολείων αρρένων και θηλέων που, ουσιαστικά, συνοψίζονται στην ποιοτική υπεροχή της μόρφωσης των αγοριών, με επαγγελματικές και κοινωνικές επιπτώσεις, βέβαια.

130. περ. *Ωρίων*, Σεπτέμβριος 1901, έτος Α', τχ. 1, σ. 8.

131. εφ. *Ευνομία*, 13 Σεπτεμβρίου 1898, φ. 169, σ. 4.

132. εφ. *Πελοπόννησος*, 28 Αυγούστου 1871, φ. 293, σ. 2Α.

Εικ. 49: Απόκριες στην Καλαμάτα, το 1910. Η Ελένη Θεμιστοκλή Κουτσομητοπούλου, με τη Γερμανίδα γκουβερνάντα της Alice (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

Πιο συγκεκριμένα, τα Παρθηναγωγεία του νομού στόχευαν στη μόρφωση των κοριτσιών, όπως το απαιτούσαν άλλωστε οι καιροί και η τοπική κοινωνία. Έτσι, η γυναίκα έπρεπε να βρίσκεται «εντός του οίκου, αλλά μεμορφωμένη», με μια «παίδευση» τέτοια ώστε να «καθίσταται αξία του υψηλού αυτής προορισμού, εγχειμένου ούτε εις την εν τω οίκω παραμονήν αυτής κυπτούσης υπό το άχθος ζώδους αμαθείας και δουλοσύνης, ούτε εις την εκτός του οίκου δράσιν και την επιδίωξιν της ανδρικής σοφίας προς επαγγελματικήν εν τω βίω ενέργειαν». Είχε δηλαδή υιοθετηθεί μια μέση οδός: ούτε «το απαίσιον απόφθεγμα του Προυντών»¹³³, αλλά ούτε και οι εκκεντρικότητες «των πρεσβευόντων την αμφίβολον χειραφεσίαν της γυναικός δρώσης εκτός του οίκου και σφετεριζομένης παν του ανδρός επιτήδευμα», αφού «εν τη μεσότητι των εκ διαμέτρου αντιθέτων γνωμών δύναται να εύρη τις τον αληθινόν της γυ-

133. Πρόκειται, βέβαια, για τον Γάλλο αναρχοσοσιαλιστή, θεωρητικό, οικονομολόγο και φιλόσοφο Πιερ Ζοζέφ Προυντόν (1809-1865). Είναι γνωστές οι μισογυνικές του απόψεις. Το «απαίσιον απόφθεγμα» του, που αναφέρει η εφημερίδα, είναι, κατά πάσα πιθανότητα, η ακόλουθη ρήση του: «Δύο επαγγελματικές προοπτικές υπάρχουν για τη γυναίκα: να γίνει είτε νοικοκυρά είτε πόρνη».

ναικός προορισμόν»¹³⁴. Σε ένα τέτοιο κοινωνικό πλαίσιο, τα κορίτσια προετοιμάζονταν για τους ρόλους που τους επιφύλασσε η κοινωνία τους, δηλαδή εκείνους της «οικοδέσποινας» και της δασκάλας. Γι' αυτό και τα Παρθεναγωγεία, ακολουθώντας το ρεύμα, έδιναν ιδιαίτερη βαρύτητα σε μαθήματα όπως η χειροτεχνία, η μαγειρική, ο χορός, η ζωγραφική, οι «φιττακισμοί» της γαλλικής γλώσσας κ.ά.: μ' αυτό τον τρόπο εξασφάλιζαν στις μαθήτριάς τους ένα «κοινωνικό λούστρο», ένα είδος συμπληρωματικής, «μορφωτικής» προίικας.

Η μόρφωση των κοριτσιών, λοιπόν, είχε χαρακτηριστικά κυρίως συμβολικό, λειτουργώντας περισσότερο ως τεκμήριο ταξικής προέλευσης και ως εφόδιο οικογενειακής-κοινωνικής αποκατάστασης, αλλά όχι ως μέσον επαγγελματικής κατάρτισης και προοπτικής. Δεν συνέβαινε όμως το ίδιο με την ανδρική ιδιωτική μέση εκπαίδευση. Ο διαφοροποιημένος της ρόλος διαφαίνεται, λ.χ., από την ύπαρξη μερικών μαθημάτων που αποτελούν εφόδια επαγγελματικής κατοχύρωσης, όπως για παράδειγμα η εμπορική αλληλογραφία, η διπλογραφία κ.ά., τα οποία δεν συγκαταλέγονταν στα προγράμματα των Παρθεναγωγείων. Και τα γαλλικά όμως στα σχολεία αρρένων είχαν διαφορετικό ρόλο: δεν λειτουργούσαν σαν «συρμός», όπως στα Παρθεναγωγεία, αλλά υπηρετούσαν τις ανάγκες της επαγγελματικής μόρφωσης για το αναπτυσσόμενο, τότε, εμπόριο.

Τέλος, βασικό στοιχείο διαφοροποίησης είναι και το γεγονός ότι τα αγόρια-απόφοιτοι των ιδιωτικών σχολείων είχαν το δικαίωμα να εγγραφούν στο Πανεπιστήμιο: οι απολυτήριες εξετάσεις τους διεξάγονταν σε δημόσιο Γυμνάσιο, που το προσδιόριζε ο υπουργός Παιδείας¹³⁵ και, ως εκ τούτου, το απολυτήριό τους ήταν ισότιμο με το αντίστοιχο των δημόσιων Γυμνασίων, αποτελούσε δηλαδή έγκυρο «εισιτήριο» για το Πανεπιστήμιο. Αντίθετα, το απολυτήριο του Ανώτερου Παρθεναγωγείου δεν έδινε το δικαίωμα εγγραφής στο Πανεπιστήμιο, πράγμα που σημαίνει ότι τα κορίτσια δεν είχαν, ουσιαστικά, εναλλακτική λύση επαγγελματικής αποκατάστασης.

Εν κατακλείδι, το συνολικό ισοζύγιο της ιδιωτικής δραστηριότητας

134. εφ. *Ευνομία*, 7 Ιουλίου 1896, φ. 87, σ. 2-3.

135. Β.Δ. της 15ης Ιουνίου του 1881: «Επιτρέπεται ίνα ο επί των εκκλησιαστικών Υπουργός προσδιορίζη το Γυμνάσιον εις ο εξετάζονται απολυτηρίους εξετάσεις οι μαθηταί των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων». Βλ. Στ. Παρίσης, *ό.π.*, σ. 417.

στο νομό, ανεξάρτητα από τις όποιες αδυναμίες της, στο πλαίσιο της ισχύουσας τότε εκπαιδευτικής πραγματικότητας, ήταν σαφώς θετικό. Κι αυτό γιατί κατάφερε να ικανοποιήσει ουσιαστικές ανάγκες της διαμορφούμενης αστικής κοινωνίας, η οποία επεδίωκε για τα αγόρια της μια ποιοτικά καλύτερη παιδεία, που δεν την προσέφερε η κρατική μέση εκπαίδευση, ενώ για τα κορίτσια της τρόπους για παροχή «ανώτερης» μόρφωσης, αφού ήταν αποκλεισμένα από τα δημόσια σχολεία. Γενικά, η ιδιωτική μέση εκπαίδευση φαίνεται ότι ανταποκρίθηκε στο ρόλο που της είχε αναθέσει ο νομοθέτης ήδη από το 1836, δηλαδή «να αναπληρώνη την Δημοσίαν των Ελληνικών σχολείων και των Γυμνασίων»¹³⁶. Παράλληλα, διεκδίκησε, με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία, το δικαίωμα να ασκεί ένα ρόλο πιο λειτουργικό και ουσιαστικό, σε σύγκριση με τη δημόσια παιδεία, στο πεδίο της κατάκτησης της γνώσης, της επαγγελματικής κατάρτισης, αλλά και της ανάδειξης «ηθικότερων» ατόμων.

136. Β.Δ. της 31ης Δεκεμβρίου του 1836.